

ARTYKUŁY I MATERIAŁY / ARTICLES AND PAPERS / ARTIKEL UND MATERIALIEN

Anita Joanna Romulewicz

Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Emilii Sukertowej-Biedrawiny w Olsztynie, Polska
arom2001@poczta.onet.pl

XIX-wieczny księgozbiór Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Olsztynie

The 19th Century Book Collection of the Olsztyn Voivodeship Public Library

Die Büchersammlung vom 19. Jahrhundert in der Öffentlichen Wojewodschaftsbibliothek in Olsztyn (Allenstein)

- Słowa kluczowe:** Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Olsztynie, zabytkowe zbiory biblioteczne, druki XIX-wieczne, badania proveniencyjne, stan zachowania druków
- Keywords:** Voivodeship Public Library in Olsztyn, historic library collections, 19th century prints, provenance research, state of preservation of prints
- Schlüsselwörter:** Öffentliche Wojewodschaftsbibliothek in Olsztyn, historische Bibliotheksbestände, Drucke vom 19. Jahrhundert, Provenienzforschung, Erhaltungszustand von Drucken

STRESZCZENIE

Artykuł charakteryzuje kolekcję XIX-wiecznych druków w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Emilii Sukertowej-Biedrawiny w Olsztynie. Materiał stanowi źródło aktualnego stanu liczebnego i chronologicznego księgozbioru. Autorka omawia pochodzenie zasobu biblioteki z perspektywy prowadzonych od 2022 roku badań proveniencyjnych, a także historii placówki w kontekście tworzenia się bibliotek powojennych Olsztyna oraz losów zbiorów poniemieckich. Celem referatu jest wstępna analiza merytoryczna i wydaw-

Data wpłynięcia tekstu: 22.02.2024 • Data wpłynięcia tekstu po poprawkach: 29.07.2024 • Data publikacji: 31.10.2024

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa” nr projektu Nds/536345/2021/2022 kwota dofinansowania 907988 zł całkowita wartość projektu 907988 zł.

nicza zbioru, w tym języka publikacji, miejsc wydania oraz zakresu tematycznego druków, ze szczególnym wyróżnieniem wątków regionalnych (wschodniopruskich), a także przybliżenie obecnego stanu zachowania zbioru w świetle przeprowadzonych w ostatnich latach prac konserwatorskich. Przyjrzenie się tym zagadnieniom pozwoli na włączenie kolekcji ksiąg zabytkowych WBP w Olsztynie do badań w zakresie historii bibliotekarstwa na Warmii i Mazurach, jak i rozszerzenie opieki konserwatorskiej.

ABSTRACT

The article characterises the collection of 19th century prints held in the collection of the Emilia Sukertowa-Biedrawina Voivodeship Public Library in Olsztyn. The material provides a source representing the current numerical and chronological status of the book collection. The author discusses the provenance of the library's collection from the perspective of provenance research conducted since 2022, as well as the history of the institution in the context of the formation of the post-war libraries in Olsztyn and the fate of the collections abandoned by the Germans. The aim of the paper is to provide a preliminary analysis of the content and publication of the collection, including the language of the publications, the places of publication and the thematic range of the prints, with a particular emphasis on regional (East Prussian) themes, as well as an overview of the current state of preservation of the collection in light of the conservation work carried out in recent years. Looking at these issues will allow the collection of historical books of the Voivodeship Library in Olsztyn to be included in research into the history of librarianship in Warmia and Mazury, as well as to extend the conservation care.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel charakterisiert die Sammlung von Drucken des 19. Jahrhunderts in den Beständen der Öffentlichen Emilia-Sukertowa-Biedrawina-Wojewodschaftsbibliothek in Olsztyn. Das Material dient als Quelle für den aktuellen numerischen und chronologischen Stand der Büchersammlung. Die Autorin erörtert die Provenienz der Bibliotheksbestände aus der Sicht der seit 2022 durchgeführten Provenienzforschung sowie die Geschichte der Einrichtung im Kontext der Entstehung der Nachkriegsbibliotheken in Olsztyn und des Schicksals der ehemaligen deutschen Sammlung. Ziel des Vortrags ist es, eine vorläufige inhaltliche und verlegerische Analyse der Sammlung, darunter der Sprache der Publikationen, der Erscheinungsorte und des thematischen Umfangs der Drucke, mit besonderem Schwerpunkt auf regionalen (ostpreußischen) Themen, sowie eine genauere Betrachtung des aktuellen Erhaltungszustands der Sammlung im Lichte der in den letzten Jahren durchgeführten Konservierungsarbeiten. Die Beschäftigung mit diesen Fragen wird es ermöglichen, die Sammlung historischer Bücher der Wojewodschaftsbibliothek in Olsztyn in die Forschung zur Geschichte des Bibliothekswesens in Ermland und Masuren einzubeziehen und die konservatorische Betreuung zu erweitern.

W strukturze organizacyjnej Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Emilii Sukertowej-Biedrawiny w Olsztynie (dalej: WBP) nie uwzględnia się chronologii gromadzonych i udostępnianych zasobów. Zbiory stanowiące przedmiot niniejszego artykułu funkcjonują w wielu komórkach organizacyjnych biblioteki. W procesie gromadzenia, kryterium decydującym o przydziale jest przede wszystkim zakres tematyczny poszczególnych dokumentów oraz wiek użytkowników. Na zbiory opublikowane przed 1945 rokiem, niezależnie od ich formy wydawniczej, stosuje się

określenie zbiory zabytkowe lub rzadziej historyczne. Nie są one zatem formalną kolekcją objętą w jednakowy sposób opieką konserwatorską czy merytoryczną. Na zasób wszystkich obiektów zabytkowych składają się książki i czasopisma oraz zbiory specjalne, czyli muzykalia, ikonografia, kartografia oraz druki ulotne. Największą część omawianego zasobu to księgozbiór ogólny w strukturze Czytelni Głównej, ponadto książki o charakterze regionalnym w Pracowni Regionalnej i Informatorium, muzykalia w dziale Muzoteka oraz książki dawne dla dzieci w Oddziale dla Dzieci i Młodzieży „Piątka”. Właśnie te druki są przedmiotem niniejszej charakterystyki.

LICZBA I CHRONOLOGIA DRUKÓW

Książkowy zasób historyczny WBP w Olsztynie wydany do 1945 roku liczy ponad 8 tys. woluminów. Większość tej kolekcji to wydawnictwa z I połowy XX wieku¹. Ponad 1700 egzemplarzy stanowią druki z XIX stulecia. Stan katalogowy WBP w Olsztynie na podstawie systemu bibliotecznego Alma² w grudniu 2023 roku wynosił 1745 pozycji wydanych do końca 1899 roku. Liczba starych druków nie uległa zmianie od ostatniego opracowania³ i wynosi 136 tytułów w 63 woluminach. W WBP w Olsztynie nie ma inkunabułów. Wszystkie zabytkowe książki WBP w Olsztynie wydane w okresie od 1801 do 1899 roku stanowią 1729 egzemplarzy. Zakres chronologiczny kolekcji XIX-wiecznej prezentuje się następująco: pierwsza dekada – 20 vol., druga dekada – 14 vol., lata 20. – 42, lata 30. – 47, lata 40. – 121, lata 50. – 169, lata 60. – 182, lata 70. – 309, lata 80. – 283, lata 90. – 512. Do druków tych zaliczono także 30 pozycji o niejasnym datowaniu, jednak szacowanych na wiek XIX. Ze względu na sposób gromadzenia i przechowywania księgozbioru zabytkowego w WBP w Olsztynie, jak również brak wyznaczonych kierunków badań, na potrzeby niniejszej pracy analizie poddano wyłącznie książki (w tym druki muzyczne) opublikowane od 1800 roku do końca XIX w. Ten przedział czasowy nie odpowiada chronologii przyjętej w większości polskich i zagranicznych instytucji kulturalnych i naukowych zajmujących się zbiorami XIX-wiecznymi⁴, które uwzględniają obiekty wydane do wybuchu I wojny

¹ Od 2020 r. w zasób zbiorów zabytkowych włączane są egzemplarze wydane do końca lat 40. XX wieku.

² Alma – zintegrowany system zarządzania zasobami bibliotecznymi stworzony przez izraelską firmę Ex Libris Group, wdrażany w Polsce od 2018 r. przez Bibliotekę Narodową w ramach projektu OMNIS wraz z wyszukiwarką Primo. To system biblioteczny działającym w chmurze (*cloud computing*). W odróżnieniu od wcześniejszych rozwiązań które koncentrują się na konkretnym typie zasobów oparty jest na procesach wspólnych dla każdego typu materiałów (jak selekcja, gromadzenie, zarządzanie, udostępnianie czy rezerwacja), zob. – B.M. Morawiec, *Nowy system biblioteczny w chmurze: implementacja Almy w Polsce*, „Biblioteka Publiczna” 2019, nr 7/8, s. 4–10.

³ A. Romulewicz, *Stare druki w zasobach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Olsztynie*, w: *Zabytkowe zbiory biblioteczne w województwie warmińsko-mazurskim. Stan zachowania*, red. Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, D. Konieczna, A. Romulewicz, Olsztyn 2015, s. 79–94.

⁴ W Polsce zbiory XIX-wieczne to obiekty wydane w latach 1801–1918. W większości bibliotek zagranicznych, granica zamykająca okres dla starych druków, czyli rok 1830 jest początkiem kolekcji XIX-wiecznych, zob. – J. Talbierska, *Zbiory XIX-wieczne. Definicja, organizacja i metodyka badań*, w: *Hinc Omnia. Zbiory XIX-wieczne. Organizacja, terminologia, metodyka badań, konserwacja*, red. M.M. Kacprzak, J. Talbierska, Warszawa 2021, s. 25–40.

światowej, czyli 1918 roku. Przyjęcie tych ustaleń pozwoli jednak na kontynuowanie zmian w organizacji zbiorów zabytkowych w WBP Olsztynie podjętych w ostatniej dekadzie i zaplanowanie dalszych działań konserwatorskich.

Najstarsze z druków XIX-wiecznych mają charakter regionalny. Pierwszym jest *Kalligone. Kunst und Kunstrichten*⁵, praca Johanna Gottfrieda von Herdera, niemieckiego filozofa i duchownego urodzonego w Morągu⁶. Tekst opublikowany został w Wiedniu w 1801 r. w wydawnictwie Antona Pichlera. Egzemplarz pierwotnie przechowywany w zbiorach prywatnych, po II wojnie światowej w ramach zbiorów zabezpieczonych, przekazany został do WBP w Olsztynie jako dublet z zasobów Biblioteki Narodowej. Kolejnym z najstarszych egzemplarzy w kolekcji jest dwutomowy *Handbuch der Geschichte, Erdbeschreibung und Statistik Preussens*⁷ z 1803 r. autorstwa Ludwiga von Baczko⁸, podręcznik do historii, geografii i statystyki Prus opublikowany w drukarni królewieckiego wydawcy Friedricha Nicoloviusa⁹. Egzemplarz olsztyński sygnowany jest pieczęcią dawną Altertumsgesellschaft Prussia in Königsberg im Preussen (Towarzystwo Starożytności „Prussia” w Królewcu).

Z 1803 r. pochodzi ponadto 6 wydanych w języku polskim druków literackich i historycznych: *Henryada*¹⁰ – tom poezji francuskiej autorstwa Voltaire’a¹¹, *Pisma rozmaite współczesnych wierszem i prozą*¹² – tom twórczości Juliana Niemcewicza, a także *Adama Naruszewicza historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*¹³ – tomy od III do VI, opisujące czasy Piastów. Wszystkie woluminy zostały opublikowane w warszawskiej Drukarni No 646 przy Nowolipiu w serii „Wybór Pisarzy Polskich”.

⁵ Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Olsztynie (dalej: WBPO), sygn. 081-008721.

⁶ Dzieło to zostało zanalizowane w artykule – A. Szmulik, *Spojrzenie na sztukę starożytnych i kategorię piękna w ujęciu Johanna Gottfrieda Herdera (1744–1803) oraz Johanna Joachima Winckelmann (1717–1768)*, „Saeculum Christianum” 2022, 1, t. XXIX, s. 184–195.

⁷ WBPO, sygn. 010-070764.

⁸ Ludwigo von Baczko (1756–1823) – ur. w Elku, zm. w Królewcu – niemiecki historyk i nauczyciel akademicki, autor dziejów Prus, historii Królewca oraz m.in. biografii Mikołaja Kopernika i Ignacego Krasickiego, zob. – J. Chłosta, *Więksi i najwięksi. Twórcy kultury niemieckiej z Prus Wschodnich*, Olsztyn 1999, s. 11–12.

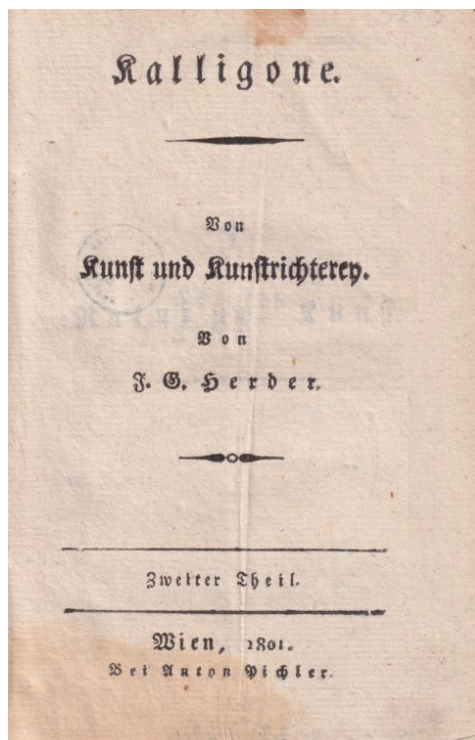
⁹ Matthias Friedrich Nicolovius (1768–1836) – ur. w Królewcu – wydawca książek, zob. – *Matthias Friedrich Nicolovius w: Mažosios Lietuvos Enciklopedija*, <https://www.mle.lt/straipsniai/matthias-friedrich-nicolovius> (dostęp: 26 IV 2024 r.).

¹⁰ WBPO, sygn. 010-019156.

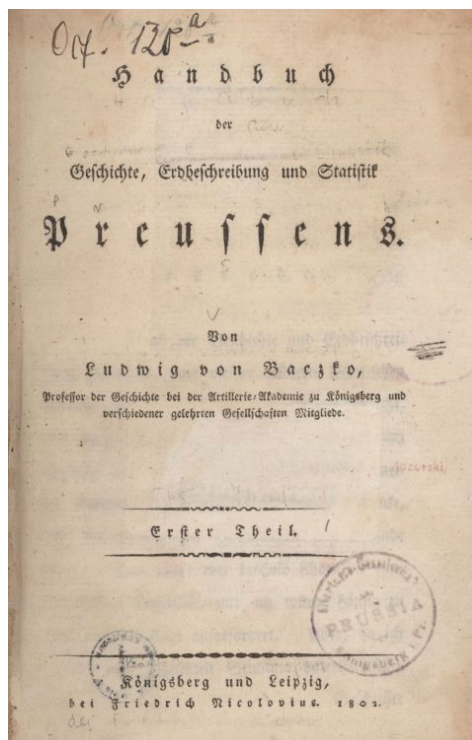
¹¹ François-Marie Arouet, pseud. artyst. Voltaire (1694–1778) – francuski pisarz oświeceniowy, filozof, historyk, zob. – A. Maurois, *Volter*, przeł. z fr. M. Iwańska-Feliksowa, Kraków 1996.

¹² WBPO, sygn. 010-005899; Julian Ursyn Niemcewicz (1758–1841), zob. – S. Majchrowski, *O Julianie Niemcewicu: opowieść biograficzna*, Warszawa 1982.

¹³ Adam Stanisław Naruszewicz (1733–1796) – polski jezuita, biskup, nadworny historyk, senator, poeta, ojciec polskiego klasycyzmu, zob. – W. Zarzycki, *Biskup Adam Naruszewicz luminarz polskiego Oświecenia*, Lublin 1999; WBPO, sygn. 010-019680, sygn. 010-019681, sygn. 010-019682, sygn. 010-019683. Co ciekawe, o ile tom I w tym wydaniu nie wyszedł (wydany został w 1824 r. przez Towarzystwo Królewskie Warszawskie Przyjaciół Nauk, sygn. 010-019678, t. I, cz. 1, sygn. 010-019679, t. I, cz. 2), o tyle tom II jest przechowywany w Bibliotece Instytutu Północnego im. W. Kętrzyńskiego (sygn. 11032/2). Bliższa analiza proveniencji mogłaby wskazać, czy stanowiły one wcześniej zbiór wspólny.

Fot. 1. Strona tytułowa egzemplarza *Kalligone von Kunst und Kunstrichten* von J. G. Herder z 1801 r.

Fot. 2. Strona tytułowa egzemplarza *Handbuch der Geschichte, Erdbeschreibung und Statistik Preussens* z 1803 r.

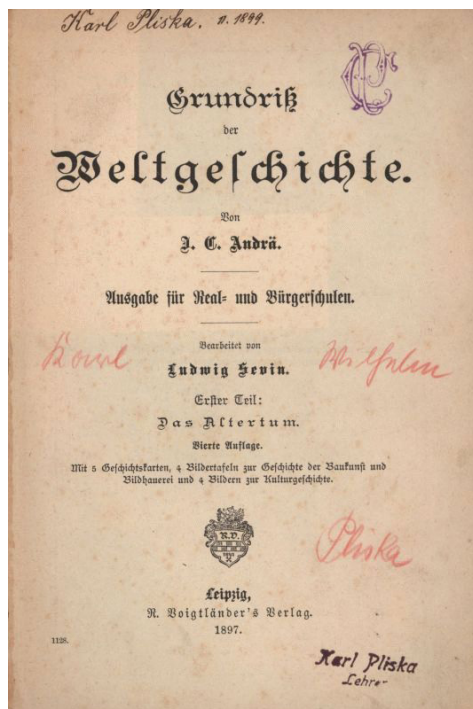
POCHODZENIE ZBIORÓW I PROWENIENCJA

Próbę odtworzenia losów zabytkowych zbiorów WBP w Olsztynie podjęto po raz pierwszy w 2015 roku podczas opracowania kolekcji starych druków¹⁴. Jak dotychczas jest to jedyne opracowanie na ten temat. Wcześniej, o pochodzeniu najstarszych zasobów Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Olsztynie można było domniemywać na podstawie publikacji o charakterze wspomnieniowym oraz opierać się na nielicznych monografiach z zakresu historii bibliotek i księgozbiorów w Olsztynie w okresie powojennym¹⁵. Ze względu na brak zachowanych materiałów źródłowych kluczową rolę w ustaleniu pochodzenia zbiorów XIX-wiecznych pełnią podjęte we współpracy z Instytutem Północnym im. W. Kętrzyńskiego badania proveniencyjne¹⁶.

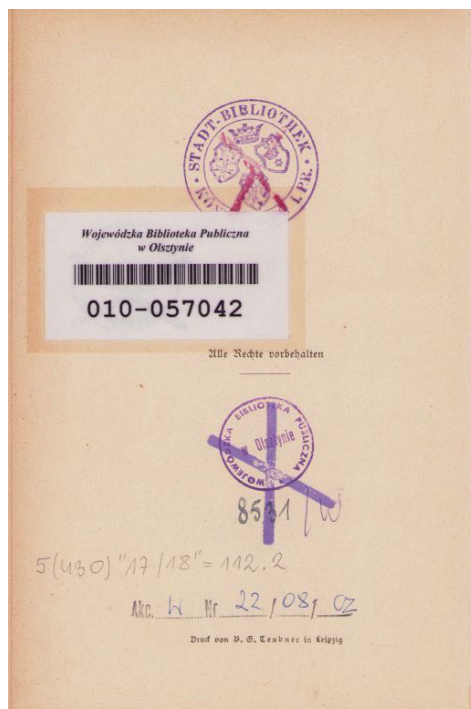
¹⁴ Anita Romulewicz, *Stare druki w zasobach...*

¹⁵ M.in. E. Sukertowa-Biedrawina, *Dawno a niedawno. Wspomnienia*, Olsztyn 1965, s. 283–297; Cecylia Vetulani, *Pionierzy i zabytki. Wspomnienia*, Olsztyn 1972, s. 81; D. Konieczna, *Dzieje olsztyńskich bibliotek*, Olsztyn 2008, s. 8–13.

¹⁶ Projekt „Księgozbiory przedwojenne jako źródło do historii Warmii i Mazur, 2022–2024” realizowany w ramach programu „Nauka dla Społeczeństwa” Ministerstwa Edukacji i Nauki.

Fot. 3. Strona tytułowa egzemplarza *Grundriß der Weltgeschichte* z proweniencją Karla Pliski

Fot. 4. Strona redakcyjna tomu drugiego *Naturwissenschaftliche Schriften* J.W. Goethe, pod red. Rudolfa Steinera z pieczęcią Stadtbibliothek Königsberg

W 2023 roku kwestię pochodzenia omawianego zasobu weryfikowano także w ramach wystąpienia podczas konferencji naukowej *Ocalone, Utracone. Zbiory bibliotek publicznych ziem zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej*, zorganizowanej przez Wojewódzką i Miejską Bibliotekę Publiczną w Gorzowie Wielkopolskim¹⁷. W obecnym zbiorze WBP w Olsztynie znajduje się niewielki procent woluminów, których proweniencje regionalne pozwalają sądzić, że druki te zachowane zostały w wyniku działań ratunkowych prowadzonych tuż po II wojnie światowej przez działaczy społecznych, m.in. Emilię Sukertową-Biedrawinę. Należą do nich np. *Kleine Geschichten aus der grossen Welt*¹⁸ z 1880 roku należąca niegdyś do biblioteki rodowej rodu Finck von Finckenstein z Jaškowa (niem. Jaskendorf), *Grundriß der*

¹⁷ A. Romulewicz, *Losy księgozbiorów Olsztyna po II wojnie światowej*. Referat wygłoszony 29 września 2023 roku obejmował analizę stanu księgozbiorów w przedwojennym Allenstein oraz ich straty wojenne, a także sytuację kulturalną i proces tworzenia się bibliotek w powojennym Olsztynie.

¹⁸ WBPO, sygn. 010-045849, dostęp cyfrowy: Warmińsko-Mazurska Biblioteka Cyfrowa <https://wmbc.olsztyn.pl/dlibra/publication/15726/edition/15250/content> (dostęp: 3 XI 2023 r.). Zob. też. A. Żeglińska, *Archiwalia i stan badań nad historią rodu Finckensteinów*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW) 2004, nr 1, s. 19–25;

*Weltgeschichte*¹⁹ z 1897 roku podpisana przez Karla Plisę (1885–?), absolwenta Szkoły Realnej w Olsztynie (dawnym Allenstein) czy też 17 druków z Biblioteki Miejskiej w Królewcu (Stadtbibliothek Königsberg)²⁰.

Z zebranych jak dotąd informacji wynika, iż znacząca część księgozbioru XIX-wiecznego pochodzi z najwcześniejszego etapu kształtowania się biblioteki w Olsztynie w 1946 roku. Pierwsza dyrektorka tej placówki – Wanda Dąbrowska²¹ przyjęła wówczas zasób pochodzący z Centralnej Zbiornicy Książek w Miedzeszynie, bezpośrednio podległej Wydziałowi Bibliotek Ministerstwa Oświaty. To tam gromadzono egzemplarze pochodzące z różnych księgozbiorów, w tym opuszczonych, porzuconych, podworskich, ale też skupowanych antykwarycznie z przeznaczeniem dla bibliotek²². Taki przydział trafił do rozpoczynającej swoją działalność Miejskiej Biblioteki Publicznej w Olsztynie przy ul. Lanca 1a²³. Obecnie z zachowanych w WBP w Olsztynie zbiorów wydanych do 1899 roku prawie 600 woluminów posiada pieczęcie Miejskiej Biblioteki Publicznej w Olsztynie, co dowodzi wczesnej chronologii gromadzenia. Z tego też okresu pochodzi kolekcja historyka profesora Artura Śliwińskiego²⁴, przekazana we wrześniu 1946 roku przez Ministerstwo Oświaty. Danuta Konieczna w książce *Dzieje olsztyńskich bibliotek* wspomina o 2 tysiącach woluminów²⁵. Wśród tych egzemplarzy warto odnotować 9 druków z końca XIX wieku (z zakresu literatury polskiej) zawierających odręczne podpisy Artura Śliwińskiego, jak choćby ten w egzemplarzu *Pamiętników Seglasa*²⁶ z 1898, sygnowany pobylem profesora w Żyrardowie.

¹⁹ WBPO, sygn. 010-073431.

²⁰ WBPO, sygn. 010-017611, 010-045867, 010-56878, 010-057039, 010-057040, 010-057042, 010-057069-73, 010-057076-80; 060-001281; Szerzej na temat historii biblioteki w: *Geschichte der Stadtbibliothek zu Königsberg*, red. Christian Krollman, Königsberg 1929, dostęp cyfrowy: Elbląska Biblioteka Cyfrowa <https://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/doccontent?id=18499> (dostęp: 4 XI 2023 r.).

²¹ Wanda Dąbrowska (1884-1974) – bibliotekarka, bibliograf, działaczka oświatowa. Zob. – *Z dziejów Miejskiej biblioteki Publicznej w Olsztynie (1946-1954)*, w: *Biblioteki publiczne na Warmii i Mazurach. Przeszłość i teraźniejszość*, Olsztyn 1976, s. 14-38.

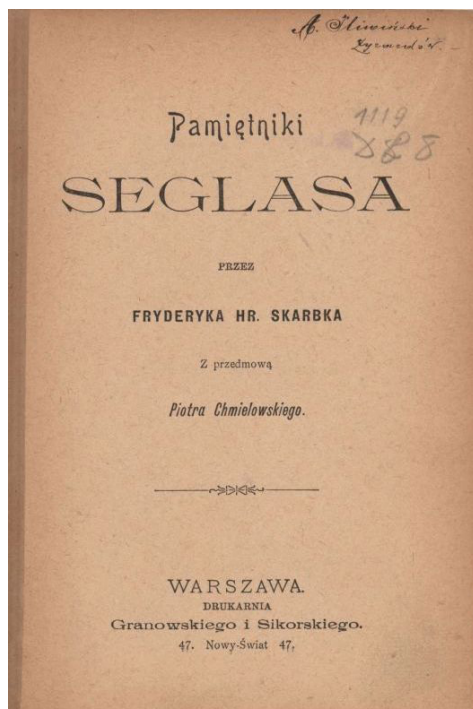
²² P. Lechowski, *Karta z dziejów powojennego bibliotekarstwa polskiego. Wydział Bibliotek w Ministerstwie Oświaty (luty 1945 – marzec 1946)*, w: *Między przeszłością a przyszłością. Książka, biblioteka, informacja naukowa – funkcje społeczne na przestrzeni wieków*, pr. zbior. red. M. Próchnicka i A. Korycińska-Huras, Kraków 2007, s. 109-118.

²³ Pierwsza siedziba biblioteki miejskiej mieściła się w 1946 r. w dawnej kaplicy metodystów, istniejącej jeszcze po wojnie w miejscu obecnego pawilonu wystawowego Liceum Plastycznego. Rok później placówkę przeniesiono na ulicę Pieniężnego 15, a w 1949 r. do Starego Ratusza. W 1950 r. powołano Wojewódzką Bibliotekę Publiczną, która swoją działalność rozpoczęła rok później w skrajnie trudnych warunkach lokalowych, toteż w 1952 r. została umieszczona wraz z Miejską Biblioteką Publiczną w Starym Ratuszu. W 1955 r. obie placówki zostały połączone w jedną instytucję – Wojewódzką i Miejską Bibliotekę Publiczną (od 1975 r. ponownie jako Wojewódzka Biblioteka Publiczna), zob. – D. Konieczna, *Dzieje olsztyńskich bibliotek*, w: *Olsztyn 1945-2005. Kultura i nauka*, pr. zbior., red. S. Achremczyk i W. Ogrodziński, Olsztyn 2006, s. 202-216.

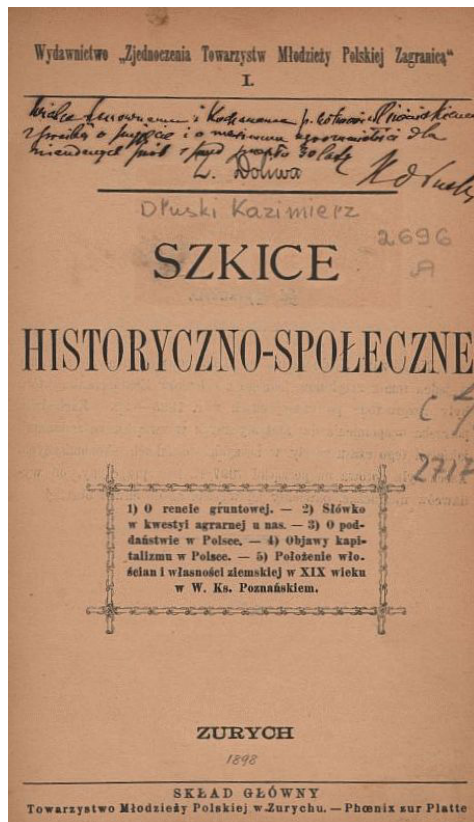
²⁴ Artur Śliwiński (1877-1953) – polski historyk, publicysta, polityk, premier Polski w 1922, senator IV oraz V kadencji w II RP w latach 1935-1939. Zob. K. Czekaj-Kotynia, *Artur Śliwiński (1877-1953)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. L, Warszawa-Kraków 2015, s. 602.

²⁵ D. Konieczna, *Dzieje olsztyńskich bibliotek...*, Olsztyn 2008, s. 9.

²⁶ WBPO, sygn. 010-030957.

Fot. 5. Strona tytułowa egzemplarza *Pamiętników Seglasa* z podpisem Artura Śliwińskiego

Fot. 6. Do kolekcji A. Śliwińskiego należą także książki opatrzone dedykacjami, często odautorskimi, jak np. w egzemplarzu *Szkieców historyczno-społecznych* Kazimierza Dłuskiego [WBPO, sygn. 010-019305].

Niewątpliwie na zasób historyczny biblioteki złożyły się także druki wydane ze zbiornicy księgozbiorów zabezpieczonych²⁷ w Katowicach (z magazynami w Bytomiu)²⁸. Zasilały one zbiory WBP w Olsztynie jako „scheda” po innych placówkach, np. *Vaterländisches Archiv für Wissenschaft, Kunst, Industrie und Agrikultur, oder Preussische Provinzial-Blätter*²⁹ z 1836 roku przejęte z olsztyńskiej ekspozytury Polskiego Radia lub jako dublety placówek bibliotecznych oraz naukowych w kraju. Zawarta w książkach pieczęć „Wydano z dubletów Biblioteki Narodowej Zbiory

²⁷ R. Nowicki, *Powojenna ochrona zbiorów bibliotecznych w Polsce w latach 1944–1955. Wybór źródeł*, Bydgoszcz 2013; idem, *Zabezpieczanie księgozbiorów po II wojnie światowej w Polsce*, „Napis” Seria XI, 2005, s. 285–286.

²⁸ Ryszard Nowicki, *Rola katowickiej Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych w powojennej ochronie zbiorów bibliotecznych w Polsce*, Bydgoszcz 2015.

²⁹ WBPO, sygn. 010-035965.

zabezpieczone w Katowicach” występuje w kilkunastu woluminach, z których należy wymienić choćby najstarszy z 1813 roku *Johann Gottfried von Herder's Briefe zu Beförderung der Humanität*³⁰. Co ciekawe, bez udziału zbiornic do WBP trafiło łącznie 29 książek zabytkowych (w tym 8 XIX-wiecznych) z rezerw Biblioteki Publicznej miasta stołecznego Warszawy o czym też świadczą zamieszczone w nich znaki własnościowe.

Nie wszystkie jednak druki historyczne dziś znajdujące się w kolekcji XIX-wiecznej WBP uczestniczyły w procesie redystrybucji państwowej. Część obiektów, jak można wnioskować z już prowadzonych badań³¹, trafiła do olsztyńskich księznic w wyniku zmian prowadzonych w ramach powojennej reformy szkolnictwa i oświaty. Przykładem może być kilka woluminów sygnowanych pieczęcią Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie³².

Istotnych informacji w zakresie ustalania pochodzenia księgozbioru XIX-wiecznego dostarczają również znaki własnościowe antykwaryczne oraz wcześniejszych księznic (wypożyczalni, księgarni, czytelni). Szczególnie liczną grupę w tym przypadku stanowią wklejki (nalepki) sieci „Dom Książki”, która jako przedsiębiorstwo państwowe działalność antykwaryczną prowadziła w kraju od 1951 roku³³. Występują one w ponad 1000 druków przedwojennych, z czego 280 w egzemplarzach XIX-wiecznych. Warto wspomnieć też o Gdańskim Antykwariacie Naukowym Aleksandra Krawczyńskiego, którego proveniencje z lat 50. XX wieku zawiera 7 woluminów XIX-wiecznych.³⁴

Niemal 120 druków XIX-wiecznych nosi proveniencje księgarni, czytelni lub wypożyczalni prywatnych. Najbardziej liczne, bo 72 obiekty, pochodzą z wypożyczalni książek i czasopism Jana Czekaja w Gdańsku–Wrzeszczu. Z innych warto wspomnieć lwowskie księgarnie Gubrynowicza i Schmidta oraz Karola Wilda, a także księgarnię Władysława Banarskiego w Warszawie, lubelską księgarnię i czytelnię Kazimierza Kotlarskiego oraz Henryka Hurtiga w Kaliszu.

³⁰ WBPO, sygn. 081–008722.

³¹ A. Bujko, A. Obrębska, *Historia zapisana w książkach. Znaki własnościowe najwcześniejszych zbiorów (cieszyńskich i łódzkich) Biblioteki Uniwersyteckiej w Olsztynie*, Olsztyn 2019.

³² Główny zbiór przedwojennej WSGW w Cieszynie wraz z zasobem WSGW w Łodzi stanowi dziś kolekcję historyczną Biblioteki Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie (jako spuścizna Akademii Rolniczo-Technicznej, utworzonej z połączenia szkół cieszyńskiej i łódzkiej).

³³ Centrala Obrotu Księgarskiego „Dom Książki” powstała 1 czerwca 1950 r. Szerzej zob. – G. Nieć, *Antykwariaty księgarskie w Polsce – tradycja i współczesność*, „Rocznik Biblioteki Kraków” 2020, R. IV, s. 115–117.

³⁴ Antykwariat działał w tym okresie jako firma prywatna przy ulicy Marchlewskiego 15 w Gdańsku. W latach 70. XX w. została przejęta na fali prywatyzacji przez „Dom Książki”, zob. – W. Borzestowski, *Był kiedyś antykwariat przy Grobli*, „30 dni” 2019, nr 3, s. 12–21, Bałtycka biblioteka Cyfrowa <http://bibliotekacyfrowa.eu/dlibra/show-content/publication/68269/edition/73020/> (dostęp: 23 X 2023 r.).

Fot. 7. Wybrane egzemplarze zawierające znaki proveniencyjne księgarni i czytelni: *Trapezologjon* z 1875 r. [WBPO, sygn. 010–002077]; *Historja króla Jana Sobieskiego i Królestwa Polskiego* z 1860 r. [WBPO, sygn. 010–025326]; *Zygzaki* z 1886 r. [WBPO, sygn. 010–008151]

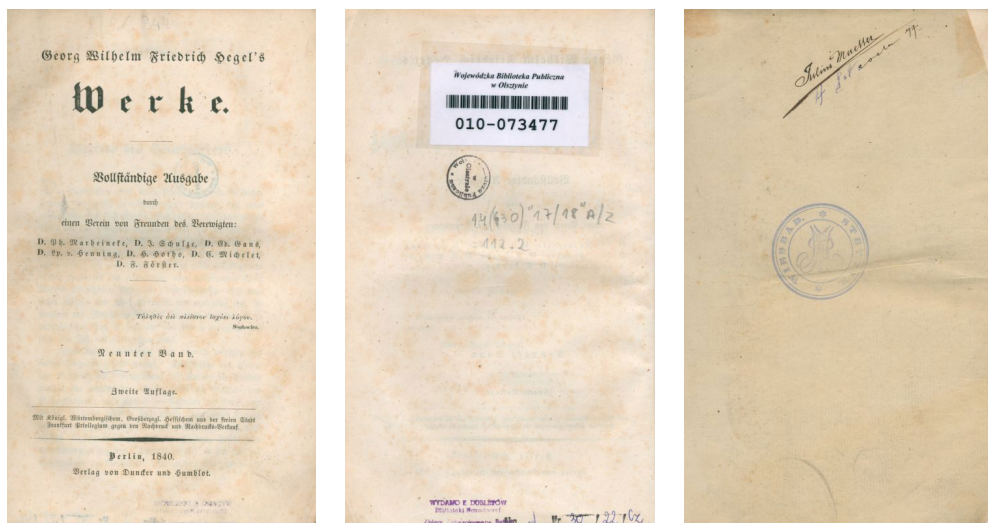
Znaczna część księgozbioru XIX-wiecznego WBP w Olsztynie, bo około 1000 woluminów, ma dobrze zachowane proveniencje. Są to pieczęcie i podpisy osób prywatnych (głównie polskie i niemieckie), w tym rodowe (także regionalne), zapiski odręczne i dedykacje (często datowane), ekslibrisy zarówno indywidualne, jak i instytucjonalne. Znaki własnościowe, będące cennym źródłem informacji historycznej, są w przypadku tego księgozbioru różnorodne i mocno rozproszone, co pokazuje prowadzone badania obecnie badania WBP w ramach projektu pozwolą wykorzystać zawarte w nich dane w celu uzupełnienia wiedzy na temat pochodzenia kolekcji zażytkowej w WBP.

Tak jak w początkowym okresie tworzenia się biblioteki wojewódzkiej, źródłem wsparcia były akcje zbierania darów od czytelników, tak też i współcześnie zasób zażytkowy powiększa się dzięki przekazywanym sporadycznie kolekcjom ofiarodawców prywatnych, rzadziej jako pojedyncze egzemplarze. W ostatnich latach do WBP w Olsztynie trafiły zbiory z początku XIX wieku z kilku prywatnych bibliotek, w tym Henryka Syski³⁵ czy Antoniego Sołomy³⁶. Do prywatnej biblioteki pierwszego należał m.in. wczesny egzemplarz *Pielgrzyma w Dobromilu czyli Nauki wiejskie*³⁷ autorstwa

³⁵ Henryk Syska (1920–2000) – publicysta, pisarz, badacz dziejów oraz kultury ludowej Kurpiowszczyzny, Mazowsza, Warmii i Mazur. Zob. – S. Pajka, *Koleinami życia i twórczości Henryka Syski*, Ostrołęka 1985.

³⁶ Antoni Kazimierz Sołoma (1934–2015) – filozof, profesor Akademii Rolniczo-Technicznej w Olsztynie. Zob. – *Zmarł Dr Antoni Sołoma*, „5 Plus X” 2015, nr 3, s. 27.

³⁷ WBPO, sygn. 010–042049. Książka po raz pierwszy została wydana w Warszawie w 1818 r. przez znaną spółkę księgarską „Zawadzki i Węcki uprzywilejowani Księgarze i Drukarze Dworu Królestwa Polskiego”.

Fot. 8. Znaki proveniencyjne w egzemplarzu *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* G.W.H. Hegla [WBPO, sygn. 010-073477]

Izabeli Czartoryskiej. Książka wydana została w 1819 roku w Warszawie nakładem Józefa Zawadzkiego i Józefa Węckiego. Również darowane bibliotece książki ze zbioru Antoniego Sołomy, choć często w złym stanie, przedstawiają znaczną wartość historyczną, jak np. druk z 1840 roku *Vorlesungen Über die Philosophie der Geschichte*³⁸, w którym proveniencje różnych typów wyraźnie obrazują wędrówkę księgozbiorów w wyniku zawieruchy wojennej³⁹.

JĘZYK PUBLIKACJI I TEMATYKA

Struktura językowa księgozbioru XIX-wiecznego, obok zakresu tematycznego, w doskonały sposób obrazuje proces budowania tej kolekcji w okresie powojennym. W zdecydowanej większości składają się na nią publikacje w języku polskim (1483 woluminy), a ponadto: niemieckim (143), francuskim (58), angielskim (24), po łacinie (9), języku rosyjskim (8) i ukraińskim (2) oraz po jednym egzemplarzu w języku włoskim, hebrajskim i serbskim. Tak liczny zasób polskojęzyczny świadczy o polityce gromadzenia księgozbiorów w bibliotekach publicznych od lat 50. XX wieku, której podstawowym założeniem było stworzenie zaplecza kulturalno-naukowego dla

³⁸ WBPO, sygn. 010-073477.

³⁹ Podpis odręczny Juliusa Müllera – niemieckiego asesora sądowego z Wiesbaden, pieczęć: Wiesbad * Stettin pieczęcie Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych w Katowicach, Zbiorów Zabezpieczonych w Bytomiu, pieczęć Z du-bletów Biblioteki Narodowej.

nowych mieszkańców tzw. Ziemi Odzyskanych. Jest jednocześnie obrazem ruchów migracyjnych, czego dowodzą choćby proveniencje prywatne darczyńców z terenów przedwojennej Polski oraz Polonii zagranicznej.

Na księgozbiór polskojęzyczny składają się druki wydane głównie w II połowie XIX wieku. Mowa tu o 1283 woluminach. Publikacji starszych jest 200. Kolekcja odzwierciedla krajowy proces dystrybucji druków nowych i redystrybucji księgozbiorów ocalałych, czyli tematycznie, zgodnie z profilem działalności biblioteki. Jest to więc przede wszystkim literatura piękna, zarówno polska (np. *Dworzanin polski* Łukasza Górnickiego wydanie warszawskie w 4 księgach z 1828 roku⁴⁰ lub *Przeszło ze Zwierzynca* Mikołaja Reja⁴¹), jak i opracowania do klasyki literatury europejskiej. A także książki z zakresu historii Polski oraz powszechnej, historiografia, źródła historyczne (listy, pamiętniki, szkice z podróży), podręczniki do gramatyki i opracowania językoznawcze oraz rzadziej dotyczące kwestii wyznaniowych czy pedagogiki.

Duży zasób w kolekcji zajmują wielotomowe opracowania historii dziejów Polski, w tym wspomniane już prace Adama Naruszewicza i Juliana Ursyna Niemcewicza, a także Joachima Lelewela, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Karola Szajnochy, Władysława Syrokomli i Władysława Smoleńskiego⁴². W WBP znajdują się też obszernie, choć niepełne wydania dziejów Francji autorstwa Adolfa Thiersa (1797–1877)⁴³ i niemieckiego historyka Friedricha Christopa Schlossera⁴⁴ (*Historia XVIII i XIX wieku*). Warto przytoczyć też kilkutomowe *Dzieje Anglii* Thomasa Babingtona Macaulaya⁴⁵, przekłady z ostatniego oryginału niemieckiego *Historii powszechnej Europy* Karla Friedricha Beckera⁴⁶, a także popularne w owym czasie, ilustrowane opracowania historii starożytnej i nowożytnej Alfreda Szczepańskiego⁴⁷.

⁴⁰ WBPO, sygn. 010–073662 (ks. 1), sygn. 010–073663 (ks. 2–3), sygn. 010–073664 (ks. 4) Łukasz Górnicki (1527–1603) – polski humanista renesansowy, poeta. Zob. – *Łukasz Górnicki i jego czasy*, red. B. Noworońska i W. Stec, Białymstok 1993.

⁴¹ WBPO, sygn. 010–006954; Mikołaj Rej (1505–1569) – polski poeta i prozaik renesansowy. Zob. Jerzy Starnawski, *Zwierzyniec Reja jako utwór humanistyczny i reformacyjny*, Łódź 1967.

⁴² Joachim Lelewel (1786–1861), Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887), Karol Szajnocha (1818–1868), Władysław Syrokomla (1823–1862), Władysław Smoleński (1851–1926) – polscy historycy, działacze, pisarze okresu od oświecenia do romantyzmu. Zob. – *Lelewel interdyscyplinarne: badania i recepcja*, red. D. Zawadzka, V. Julkowska, I.H. Pugaczewicz, Warszawa 2022; *Józef Ignacy Kraszewski – dziennikarz, redaktor, wydawca, drukarz*, red. D. Demianiuk, Romanów 2023; V. Julkowska, *Historia dla wyobraźni: recepcja i interpretacja piarstwa historycznego Karola Szajnochy*, Poznań 2010; *Szkoły historyczne w Polsce*, oprac. W. Smoleński, M.H. Serejski, Wrocław 2006.

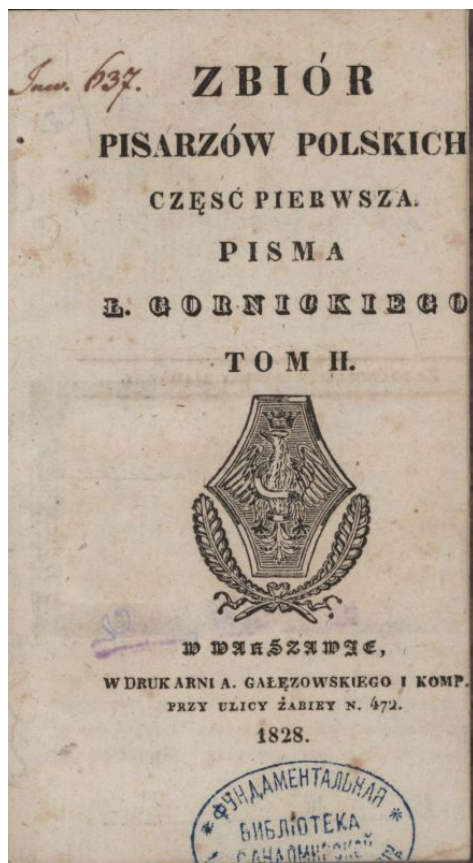
⁴³ Louis Adolphe Thiers (1797–1877) – francuski polityk i historyk, przeciwnik polityki Napoleona, autor dzieł *Historia zgromadzeń prawodawczych [...]* oraz *Historia konsulatu i cesarstwa [...]*. Zob. H. Malo, *Thiers 1797–1877*, Paris 1932.

⁴⁴ Friedrich Christoph Schlosser (1776–1861) – profesor historii na uniwersytecie w Heidelbergu. Zob. – G. Weber, *Friedrich Christoph Schlosser, der Historiker: Erinnerungsblätter aus seinem Leben und Wirken; Eine Festschrift zu seiner 100jäh. Geburtstagsfeier am 17. Nov. 1876*, Leipzig; Frankfurt am Main 2022.

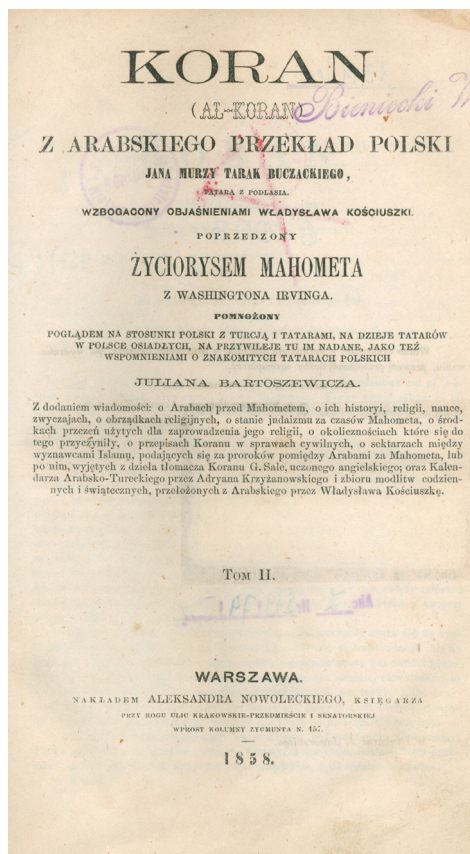
⁴⁵ Thomas Babington Macaulay (1800–1859) – brytyjski pisarz, historyk i polityk. Zob. – J. Clive, *Thomas Babington Macaulay: the shaping of the historian*, Londyn 1973.

⁴⁶ Karl Friedrich Becker (1777–1806) – niemiecki pedagog i historyk. Zob. – *Karl Friedrich Becker's Weltgeschichte. I*, Berlin 1824.

⁴⁷ Alfred Szczepański (1840–1909) – pisarz, tłumacz poezji antycznej, redaktor pisma. Zob. *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLVII, Warszawa–Kraków 2010, s. 313–318.

Fot. 9. Strona tytułowa *Dworzanina polskiego* Łukasza Górnickiego z 1828 r.

Fot. 10. Strona tytułowa drugiego tomu *Koranu* w przekładzie polskim Jana Buczacznego. Wydanie z 1858 r. [tom 1, WBPO, sygn. 010-001310, tom. 2, WBPO, sygn. 010-001311]

Na uwagę zasługują ponadto tłumaczenia dzieł klasycznych i opracowania na ich temat, jak choćby z włoskiego *Felicyana przekład Pieśni Petrarki*⁴⁸, czy też dotyczące tekstów religijnych. Tu przykładem może być *Talmud*⁴⁹ z 1869 roku opracowany przez Emanuela Deutscha⁵⁰ jak i *Koran* = *(Al-Koran)*⁵¹ z 1858 roku opatrzony obszernym opracowaniem nt. historii Islamu. Pierwszy z druków został przełożony

⁴⁸ WBPO, sygn. 010-050358.

⁴⁹ WBPO, sygn. 010-009614.

⁵⁰ Emanuel Oskar Menahem Deutsch (1829-1873) – niemiecki żydowski badacz studiów semickich, orientalista. Zob. – J. Jacobs, G. Lipkind, *Deutsch, Emanuel Oscar Menahem*, w: *The Jewish Encyclopedia*, t. IV, s. 547-548, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/5140-deutsch-emanuel-oscar-menahem> (dostęp: 26 IV 2024 r.).

⁵¹ WBPO, sygn. 010-001310 (t. 1); sygn. 010-001311 (t. 2).

z francuskiego przez Izaaka Kramstücka⁵², nauczyciela, przedstawiciela wspólnoty polsko-żydowskiej i postępowego reformatora oraz propagatora zbliżenia polsko-żydowskiego. Z kolei dwa tomy *Koranu* z arabskiego tłumaczył na język polski Jan Murza Tarak Buczacki⁵³.

Polskojęzyczne druki XIX-wieczne to również opracowania literatury polskiej. Łącznie stanowią one szczególnie liczną kolekcję wydań przygotowanych przez ówczesnych przedstawicieli krytyki literackiej i badań historycznoliterackich z Piotrem Chmielowskim⁵⁴, autorem *Rysu dziejów literatury polskiej*, na czele. Poza nim należy wymienić m.in. Lucjana Siemieńskiego⁵⁵, również tłumacza *Odyseji*⁵⁶ Homera z 1882 roku, Aleksandra Zdanowicza⁵⁷ czy też Henryka Biegeleisena⁵⁸.

Wśród druków w języku polskim znajduje się kilkanaście regionalistów, z czego najstarszy to *Xiążka uczebna dla szkół Biskupstwa Warmińskiego*⁵⁹, wydana w 1822 roku w gdańskiej drukarni Wedla i aż dziewięć książek na temat samego Mikołaja Kopernika⁶⁰. Inspiracją do ich wydania były światowe obchody 400. urodzin astronoma w 1873 roku. Do ciekawych pozycji należy zaliczyć też *Statut towarzystwa wstrzemięźliwości od palonych napojów w dyecezyi Warmińskiej*⁶¹ z 1888 roku. Ta niewielkich rozmiarów broszura, bo licząca zaledwie 8 stron, to z jednej strony świadectwo działalności jednego z ruchów społecznych na Warmii i źródło do badań sytuacji społecznej na Warmii, z drugiej efemeryda wydana nakładem drukarni Gazety Warmińskiej (C. Skowroński) w Braniewie⁶². Innym tematem regionalnym

⁵² Izaak Kramsztyk (Kramstücker 1814 lub 1816–1889). Więcej na temat tłumacza oraz samego przekładu pisze D. Kalinowski, *Religia i patriotyzm o „Kazaniach” Izaaka Kramsztyka*, w: *Zydzi wschodniej Polski*. Seria V: *W kręgu judaizmu*, red. J. Ławski i I.E. Rusek, Białystok 2017, („Colloquia Orientalia Białostocensia” 27, „Studia żydowskie” 6), s. 117.

⁵³ Jan Murza Tarak Buczacki (1830–1857) – polski tatar z Podlasia, domniemany autor pierwszego przekładu Koranu na język polski. Zob. – C. Łapicz, *Niezwykłe losy pierwszego drukowanego przekładu Koranu na język polski*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2013, t. XX (40), z. 2, s. 129–143.

⁵⁴ Piotr Chmielowski (1848–1904) – historyk literatury, encyklopedysta. Zob. – A. Makowski, *Metoda krytycznoliteracka Piotra Chmielowskiego*, Warszawa 2001.

⁵⁵ Lucjan Siemieński (1807–1877) – poeta, pisarz i krytyk literacki. Zob. M. Janion, *Lucjan Siemieński: poeta romantyczny*, Warszawa 1955.

⁵⁶ WBPO, sygn. 010–051977.

⁵⁷ Aleksander Zdanowicz (1805–1868) – polski historyk, filolog, pedagog i autor podręczników. Zob. – S. Kościółkowski, *Aleksander Zdanowicz (1805–1868): zarys biograficzny*, Wilno 1918.

⁵⁸ Henryk Biegeleisen (1855–1934) – etnograf i historyk literatury polskiej. Zob. – Henryk Biegeleisen, oprac. W. Barbasz [et al.]; przedm. poprzedził J. Kleiner, Lwów 1936.

⁵⁹ WBPO, sygn. 010–054187. Książd Jan Obłąk uwzględnił ów podręcznik do nauki języka polskiego w swoim zestawieniu wydawnictw polskich na Warmii, podkreślając ich rolę i znaczenie w historii rdzennych mieszkańców regionu. Zob. – J. Obłąk, *Wykaz polskich druków na Warmii za lata 1800–1939*, KMW 1957, nr 1, s. 50–61.

⁶⁰ Mikołaj Kopernik (łac. Nicolaus Copernicus, niem. Nikolaus Kopernikus; 1473–1543) – badacz, prawnik, lekarz, dyplomata, duchowny, jeden z największych odkrywców w dziedzinie astronomii. Zob. – L.A. Birkenmajer, *Nicolaus Copernicus. Pt. 1, Studies on Copernicus's works and biographical materials*, Toruń 2023.

⁶¹ WBPO, sygn. 061–001797, dostęp cyfrowy: Warmińsko-Mazurska Biblioteka Cyfrowa <https://wmbc.olsztyn.pl/dlibra/docmetadata?showContent=true&id=4598> (dostęp: 25 X 2023 r.). Szerzej na ten temat – J. Jasiński, *Ruch trzeźwości na południowej Warmii w połowie XIX wieku*, KMW 1977, nr 3–4, s. 357–366.

⁶² Data wydania druku domniemana. Ks. Karol Skowroński (1868–1938) – duchowny katolicki, funkcję dyrektora drukarni „Gazety Warmińskiej” pełnił dopiero od 27 maca 1900 roku. Zob. <https://kolegiatans.pl/kaplani-historyczni> (dostęp: 26 IV 2024 r.).

występującym stosunkowo często w kolekcji XIX-wiecznej jest polska obecność na Warmii, ale też dzieje tych ziem od czasów plemion pruskich, państwa krzyżackiego i biskupiej Warmii. Należy wspomnieć choćby prace Wojciecha Kętrzyńskiego⁶³ *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*⁶⁴ z 1882 roku, Dominika Szulca⁶⁵ *O znaczeniu Prus dawnych*⁶⁶ z 1846 roku, w której dowodzi pierwotnej polskości Prus czy Maxa Töppena⁶⁷ *Wierzenia mazurskie z dodatkiem zawierającym klechdy i baśnie Mazurów*⁶⁸, a także dwutomowe wydanie anonimowego Fahla *Dziejów Krzyżaków*⁶⁹ z 1846 roku w opracowaniu Leona Rogalskiego⁷⁰ oraz tom pierwszy dzieła *Biskupstwo warmińskie...*⁷¹ Karola Sieniawskiego⁷² z 1878 roku.

Drugim, najliczniejszym pod względem językowym, zbiorem druków XIX-wiecznych jest księgozbiór w języku niemieckim. Analiza wydawnicza pokazuje, że najwięcej zgromadzono w nim wydań berlińskich, lipskich oraz królewieckich. Po kilka egzemplarzy pochodzi też z oficyn w Wiedniu, Gdańsku oraz z niemieckich miast Stuttgartard, Bielfeld i Kolonia. Ponad 40 książek reprezentuje wydawców rozproszonych na terenie całej Europy. W 1873 roku w Berlinie swoją działalność wydawniczą rozpoczął Wilhelm Spemann⁷³, redaktor i popularyzator literatury i sztuki niemieckiej XVIII i początku XIX wieku. W jego oficynie ukazywały się cyklicznie m.in.: *Wielands Werke*⁷⁴, *Lessings Werke*⁷⁵, *Körners Werke*⁷⁶ czy dzieła zebrane Goethego⁷⁷ (*Goethes*

⁶³ Wojciech Kętrzyński (właśc. Adalbert von Winkler; 1838–1918) – polski historyk, badacz dziejów Pomorza, Warmii i Mazur, bibliotekarz, publicysta. Zob. – W. Chojnacki, *Wojciech Kętrzyński a Mazury*, Wrocław 1948.

⁶⁴ WBPO, sygn. 010-019464.

⁶⁵ Dominik Szulc (1797–1860) – historyk, również propagator tezy o polskości Mikołaja Kopernika. Zob. – D. Szulc, *Życie Mikołaja Kopernika*, Warszawa 1855; W. Kot, *Z dziejów kopernikanizmu w filozofii polskiej XIX wieku: Dominik Szulc (1797–1860)*, Poznań 1973.

⁶⁶ WBPO, sygn. 010-034659.

⁶⁷ Maksymilian (Max) Pollux Töppen (Töppen; 1822–1893) – niemiecki historyk i pedagog, badacz dziejów Prus i Polski oraz etnografii Mazurów. Zob. – K. Lohmeyer, *Max Töppen*, Königsberg 1894.

⁶⁸ WBPO, sygn. 010-017300.

⁶⁹ WBPO, sygn. 010-019803 (t. 1); sygn. 010-019804 (t. 2).

⁷⁰ Leon Rogalski (1806–1878) – polski historyk i literaturoznawca, publicysta, encyklopedysta oraz tłumacz. Zob. – W. Szymanowski, L. Rogalski, *Dykcyonarz biograficzno-historyczny czyli Krótkie wspomnienia żywotów ludzi wsławionych cnotą, mądrością, przemysłem, męstwem, wynalazkami, błędami*, Warszawa 1844.

⁷¹ Zwycięska praca konkursowa Akademii Umiejętności w Krakowie w 1876 roku. WBPO, sygn. 108774, dostęp cyfrowy: Warmińsko-Mazurska Biblioteka Cyfrowa <https://wmbc.olsztyn.pl/dlibra/publication/2902/edition/2802/content> (dostęp: 25 X 2023 r.).

⁷² Karol Emil Sieniawski (1843–1921) – ur. w Ornećcu, nauczyciel, historyk Warmii i Polski. Zob. – M. Pocięjewska, *Karol Emil Sieniawski: życie i twórczość*, Olsztyn 2016.

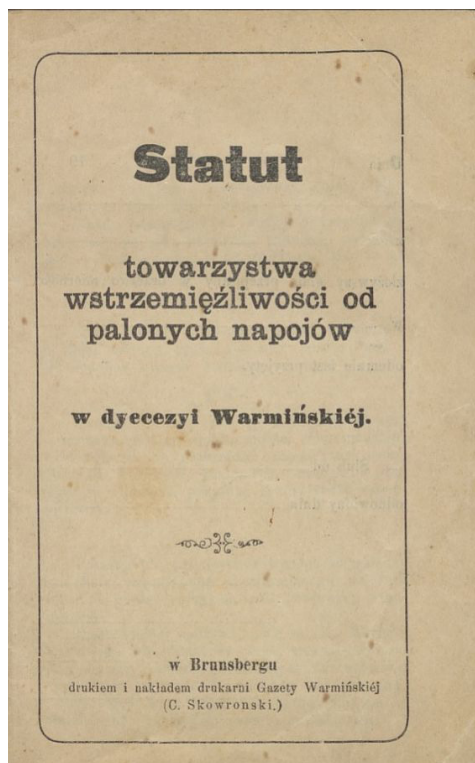
⁷³ Johann Wilhelm Spemann (1844–1910). Zob. – W. Spemann, *Kunstlexikon: ein Handbuch für Künstler und Kunstfreunde*, Berlin 1905.

⁷⁴ Christoph Martin Wieland (1733–1813) – niemiecki poeta i prozaik epoki romantyzmu. Zob. – H. Doring, *Christoph Martin Wieland. Eine Biographie*, Berlin 2016.

⁷⁵ Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) – niemiecki estetyk, dramaturg, pisarz, krytyk oświeceniowy, reformator teatru niemieckiego. Zob. F. Vollhardt, *Gotthold Ephraim Lessing: Epoche und Werk*, Getynga 2018.

⁷⁶ Theodor Körner (1791–1813) – niemiecki poeta okresu romantyzmu. Zob. – K. Berger, *Theodor Körner*, Bielefeld 1912.

⁷⁷ Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) – światowej sławy poeta, dramaturg, prozaik niemiecki przełomu XVIII i XIX wieku i najwybitniejszy przedstawiciel literatury niemieckiej. Zob. – R. Safranski, *Goethe: życie jako dzieło sztuki: biografia*, Warszawa 2022.

Fot. 11. Broszura *Statut towarzystwa wstrzemięźliwości od palonych napojów w diecezji Warmińskiej*

Fot. 12. Przykłady XIX-wiecznych serii wydawniczych drukowanych w oficynach niemieckich

Werke). Wybrane tomy z poszczególnych serii wydawniczych zachowały się w kolekcji XIX-wiecznej w WBP, podobnie jak kilka części antologii literatury niemieckiej, w tym bajek Gellerta⁷⁸. Do ciekawszych pozycji opublikowanych w języku niemieckim, a wydanych w Lipsku należy z kolei zbiór muzykaliów, w tym *Quartett F-dur für Zwie Violinen, Viola und Violoncello Op. 18. Ludwig van Beethoven*⁷⁹ z 1804 roku. Z oficyn lipskich pochodzi ponadto kilka tomów poezji niemieckiej i wydań powieści oraz książki z zakresu dziejów Niemiec (na tle historii powszechnej).

Na szczególną uwagę zasługują druki wydane na terenie Prus Wschodnich, prowincji państwa pruskiego. Stanowią one bowiem ważną dla obecnych badań

⁷⁸ Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) – niemiecki filozof i poeta epoki oświecenia, twórca bajek inspirowanych pracami La Fontaina, teoretyk tego gatunku. Zob. – H. Lenz, *Christian Fürchtegott Gellert als geistlicher Liederdichter*, Mannheim [1979].

⁷⁹ WBPO, sygn. 094-004179-01.

regionalnych kolekcję, w której dominują zagadnienia historyczne od czasów najdawniejszych. Większość egzemplarzy, podobnie jak dwa wydania *Dokładnego niemiecko-polskiego słownika = Ausführliches deutsch-polnisches Wörterbuch*⁸⁰ Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza⁸¹, wyszło drukiem w Gebrüder Borntraeger⁸². Wydawnictwo to zostało założone w Królewcu w 1790 roku przez wspomnianego już wcześniej Matthiasa Friedricha Nicoloviusa, a w 1818 roku przejęte przez braci Borntraeger. Do czasu odsprzedaży księgarni wydawniczej w 1867 roku⁸³ koncentrowali się oni na drukowaniu dzieł historycznych. Wszystkie zachowane w WBP druki pochodzą właśnie z tego okresu. Warto wspomnieć choćby o kilku tomach pierwszych wydań *Geschichte Preussens*⁸⁴ Johanna Voigta⁸⁵. Innym prężnie działającym drukarzem w XIX-wiecznym Królewcu był Bernhard Teichert⁸⁶, u którego ukazały się w seriach *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*⁸⁷ oraz *Die Bau- und Kunstdenkmäler in Königsberg* Adolfa Boettichera⁸⁸, w których autor dokumentuje zabytki architektury i sztuki Prus Wschodnich. Do cennych regionalistów królewieckich należy zaliczyć również pracę Hermanna Brauna⁸⁹ *Alte und neue Bilder aus Masuren*⁹⁰ z 1888 roku (wyd. Graefe & Unzer) poświęconą historii miasta Angerburg, czyli dzisiejszego Węgorzewa. Pozostając przy regionalnych drukach niemieckojęzycznych wydanych na terenie Prus Wschodnich nie można pominąć jedyne w zabytkowej kolekcji WBP egzemplarza⁹¹ z drukarni Rautenberg⁹² w nie-

⁸⁰ WBPO, sygn. 060-003498 (wydanie z 1837 roku), sygn. 010-015502 (wydanie z 1854 roku).

⁸¹ Krzysztof Celestyn Mrongowiusz (1764-1855) – nauczyciel, duchowny ewangelicki, językoznawca, autor słowników niemiecko-polskich/polsko-niemieckich, tłumacz, edytor, folklorysta. Zob. – A. Wakar, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz*, Olsztyn 1956.

⁸² *200 Jahre Gebrüder Borntraeger Verlagsbuchhandlung*, Berlin, Stuttgart 1990.

⁸³ W 1867 r. księgarnię wydawniczą kupił Eduard Eggers, przeniósł się do Berlina i przeniósł nacisk na nauki przyrodnicze.

⁸⁴ WBPO, sygn. 010-020070 (t. 1 z 1827 roku) i in.

⁸⁵ Johannes Voigt (1786-1863) – niemiecki historyk, związany z Preußisches Staatsarchiv Königsberg (Pruskim Archiwum Państwowym w Królewcu) i Universität Königsberg (Uniwersytetem Królewieckim). Zob. – *Deutsches Hofleben im Zeitalter der Reformation: mit einem Zweifarbendruck und Dreissig Tafeln in Lichtdruck nach alten Vorlagen*, red. J. Voigt, E. Schaeffer, Drezno 1927.

⁸⁶ *Königsberg (Pr.) Schlossteichpromenade, Buch- und Kunsthandlung, Bernhard Teichert*, w: *Ansichten-Album, Königsberg i. Pr. (1892-1897)*, s. 16, https://www.bildarchiv-ostpreussen.de/cgi-bin/bildarchiv/suche/show_foto.cgi?lang=polski&id=54874&showmenu=1&bildinfos=1&size=normal (dostęp: 3 XI 2023 r.).

⁸⁷ M.in. dla obszaru Mazur. WBPO, sygn. 010-021214. Zob. – Warmińsko-Mazurska Biblioteka Cyfrowa <https://wmbc.olsztyn.pl/dlibra/publication/15671/edition/15168/content> (dostęp: 1 XI 2023 r.).

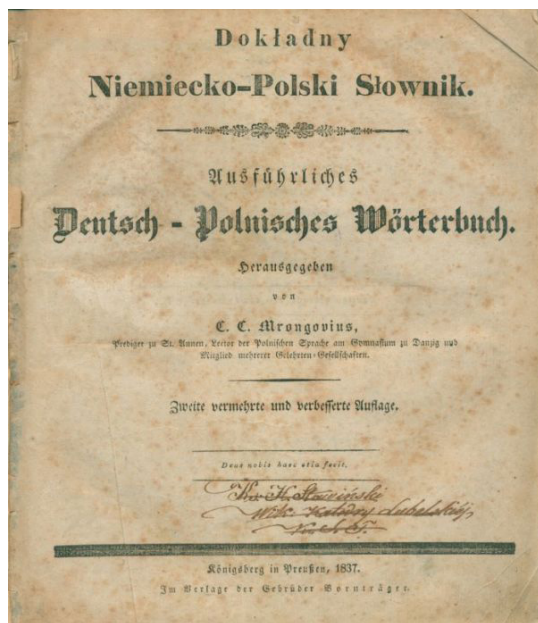
⁸⁸ Adolf Boetticher (1842-1901) – historyk sztuki, główny konserwator prowincji Prusy Wschodnie. Zob. – A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler in Ermland, Königsberg* 1894.

⁸⁹ Hermann Adalbert Braun (1854-1931) – duchowny ewangelicki, doktor teologii, absolwent Uniwersytetu w Królewcu, pastor parafii w Węgorzowie, założyciel domów opieki dla potrzebujących na Mazurach. Zob. więcej: G. Jasiński, *Ewangelickie zakłady opiekuńcze na Mazurach w drugiej połowie XIX wieku*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 2013, vol. VII, s. 114-139; *Kalendarz Rocznic Regionalnych 2015 Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzowie – 09.02 – 170 lat temu urodził się Hermann Adalbert Braun*. Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzowie: <http://www.muzeum-wegorzowo.pl/oferta/kalendarz-rocznic-regionalnych/krr-2015/> (dostęp: 16 X 2024 r.).

⁹⁰ WBPO, sygn. 010-025030.

⁹¹ WBPO, sygn. 010-055444.

⁹² Przedsiębiorstwo Carla Ludwiga Rautenberga (1803-1873) – morąskiego wydawcy, księgarza i drukarza.

Fot. 13. Starsze wydanie *Dokładnego niemiecko-polskiego słownika* K.C. Mrongowiusza z 1837 r. z proweniencją ks. Hipolita Stawińskiego (1815–1876), wikarego Katedry Lubelskiej

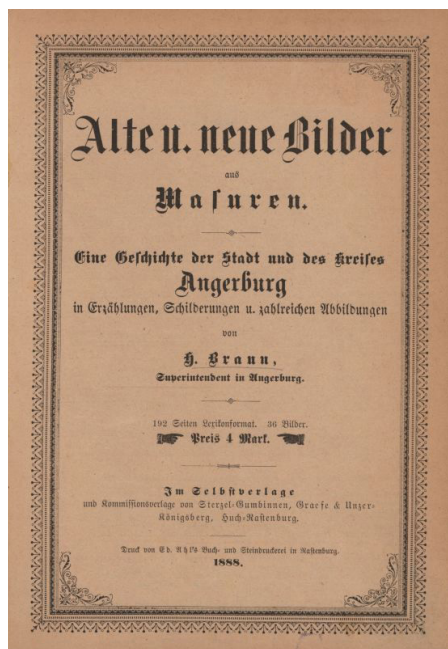
mieckim Mohrungen (dzisiaj Morąg w powiecie w powiecie ostródzkim). To opis kampanii Napoleona przeciwko Rosji w 1812 roku według J.T. Rohdmanna. Na koniec warto wymienić też ciekawe szkice Karla Rosenkranza⁹³ – profesora Uniwersytetu w Królewcu.

Książki francuskojęzyczne to niemal wyłącznie francuska literatura piękna – opowiadania, dramaty, powieści takich klasyków literatury obyczajowej jak Alexander Dumas (ojciec i syn), Victor Hugo, Paul Bourget, Charles-Marie-Georges Huysman, Alphonse Daudet, Paul Verlaine⁹⁴, a także kilka tłumaczeń na ten język z literatury irlandzkiej i angielskiej. Należą do nich książki Jonathana Swifta i Charlesa

Szczegóły na temat początków działającego do dzisiaj wydawnictwa Rautenberg Druck GmbH w Leer na stronie firmy. Zob. – *Alle Dienstleistungen aus einer Hand [Wszystkie usługi z jednego źródła]*, <https://rautenbergdruck.de/ueber-uns/> (dostęp: 23 I 2024 r.)

⁹³ Karl Rosenkranz (1805–1879) – niemiecki filozof, nauczyciel badacz i wydawca prac Immanuela Kanta. Zob. – K. Rosenkranz, *Geschichte Der Kant'schen Philosophie*, Lipsk 1840.

⁹⁴ Alexander Dumas (ojciec; 1802–1870), Aleksander Dumas (syn; 1824–1895), Victor Hugo (1802–1885), Paul Bourget (1852–1935), Charles-Marie-Georges Huysman (1848–1907), Alphonse Daudet (1840–1897), Paul Verlaine (1844–1896). Zob. – H. Clouard, *Alexandre Dumas*, Paris 1955; T. Grabowski, *Aleksander Dumas syn i współczesny teatr francuski*, Kraków 1900; J.-B. Barrère, *Wiktor Hugo. Człowiek i dzieło*, Warszawa 1968; L.J. Austin, *Paul Bourget: sa vie et son œuvre jusqu'en 1889*, Paris 1940; E. Kociubińska, *Le dialogue avec le naturalisme dans l'œuvre de Joris-Karl Huysmans : À vau – l' eau – À rebours – Là-bas*, Lublin 2006; J. Rouré, *Alphonse Daudet*, Paris 1982; *Poeci wyklęci*, red. A. Zawadzki, Kraków 2021.

Fot. 14. *Alte und Neue Bilder aus Masuren* z 1888 r. z ekslibrisem wschodniopruskiego rodu von Finckenstein

Dickensa⁹⁵. Kolekcję uzupełniają druki historyczne (historia Francji i Polski), a także językoznawcze (słowniki, gramatyka). Ciekawostką są pozycje z dziedziny mody francuskiej. Całość jest wyjątkowo spójna pod względem wydawniczym. Dominują bowiem wydawnictwa paryskie, m.in. Calmann Lévy, Librairie de Firmin Didot Frères, Librairie de L Hachette, Éditions Larousse, Edouard Dentu, Alphonse Lemerre, a zatem czołowe oficyny wydawnicze i wydawcy większości ważnych francuskich autorów drugiej połowy XIX wieku.

Wśród druków w języku francuskim znalazło się pięć poloników. Najstarsze z nich to *Observations sur la Pologne et les Polonais*⁹⁶ z 1827 roku, autorstwa Cesare De Laugier⁹⁷, w tłumaczeniu Leonarda Chodźko⁹⁸ oraz *Pologne*⁹⁹ z 1840 roku,

⁹⁵ Jonathan Swift (1667–1745), Charles Dickens (1812–1870). Zob. – S. Helsztyński, *Jonathan Swift*, w: *Rocznice kulturalne uchwalone przez Światową Radę Pokoju na rok 1967*, Warszawa, 1967, s. [75]–82; S. Majchrowski, *Dickens: opowieść biograficzna*, Warszawa 1984.

⁹⁶ WBPO, sygn. 010–030786.

⁹⁷ Cesare De Laugier (1789–1871) – hrabia Bellecour, włoski generał, autor pamiętników *Włosi w Rosji: pamiętnik włoskiego oficera do służby w historii Rosji, Polski i Włoch w 1812*, Florencja 1826–1827.

⁹⁸ Leonard Borejko Chodźko herbu Kościeszka (1800–1871) – polski historyk, geograf, kartograf, archiwista, wydawca i działacz emigracyjny. Zob. – J.A. Wernicki, *Leonard Chodźko i jego prace: krótki rys biograficzny i naukowy*, Lwów 1880, <https://zbc.uz.zgora.pl/dlibra/publication/34600/edition/28560?language=pl> (dostęp: 5 XI 2023 r.).

⁹⁹ WBPO, sygn. 010–064202.

napisany przez Karola Forstera¹⁰⁰. Ten ilustrowany stalorytami album prezentuje historię miast polskich, portrety zasłużonych Polaków, w tym Tadeusza Kościuszko, Jana III Sobieskiego czy Adama Zamoyskiego oraz stroje polskie. Kolejne polonika, w formie trzytomowego wydania *Révolutions de Pologne*¹⁰¹, opublikowane zostały w 1862 roku. Autor, Claude Carloman de Rulhière¹⁰² opisuje w nich okres rozbiórów Polski. Do zbioru dzieł polonijnych wydanych w XIX wieku w języku francuskim należy ponadto *La persécution de l'Église en Lithuanie et particulièrement dans le diocèse de Vilna*¹⁰³. Książka ta ukazała się we Francji w 1873, rok od wydania polskiego, tuż po śmierci autora Aleksandra Ważyńskiego¹⁰⁴ – prałata kapituły wileńskiej. Na koniec należy wymienić partyturę Henryka Wieniawskiego¹⁰⁵ *Polonaise de Concert*¹⁰⁶ na skrzypce i fortepian, wydaną w Brunszwiku w 1890 roku nakładem Henry'ego Litolffa.

Muzykalia, a dokładnie partytury XIX-wieczne do kompozycji niemieckich i austriackich, głównie Michaela Hallera¹⁰⁷, przechowywane w zbiorach WBP, opublikowane zostały po łacinie w Ratyzbonie, nakładem oficyny Friedricha Pusteta. Ze względu na kontekst regionalny warto odnotować, iż w tym samym wydawnictwie ukazały się w 1882 roku *Officia Propria diocesis Warmiensis*¹⁰⁸, katolickie księgi liturgiczne.

Nieliczne są druki w językach słowiańskich: rosyjskim, ukraińskim i serbskim. Są to przede wszystkim książki z zakresu literatury pięknej, w tym tłumaczenia rosyjskie powieści angielskich dla młodzieży, poezje i dramaty Tarasa Szewczenki¹⁰⁹ w wydaniu praskim oraz źródła do historii Polski, Rosji i Ukrainy. Wszystkie egzemplarze petersburskie druków rosyjskojęzycznych pochodzą z II połowy XIX wieku, natomiast jedno wydanie moskiewskie, polsko-rosyjskie *Autentyczne świadectwa*

¹⁰⁰ M. Charles Forster (1800–1879) – pisarz, uczestnik powstania styczniowego. Zob. – R. Jaskuła, *Karol Forster: emigracyjny działacz, pisarz i wydawca 1800–1879*, Kraków 2002.

¹⁰¹ WBPO, sygn. 010-029653 (t. I), sygn. 010-029654 (t. II), sygn. 010-029655 (t. III).

¹⁰² Claude Carloman de Rulhière (1734–1791) – poeta, historyk i dyplomata francuski. Zob. – M. Mosakowski, *Claude Carloman De Rulhière and his testimony on Catherine II : deconstructing Russian myths in eighteenth-century France*, „Kwartalnik Neofilologiczny” 2020, R. 67, z. 1, s. 53–66.

¹⁰³ WBPO, sygn. 010-052118.

¹⁰⁴ Aleksander Ważyński (1812–1872) – duchowny katolicki. Zob. – X. Aleksander Ważyński *Prałat Kapituły Wileńskiej, Doktor Obojga Praw i św. Teologii [...] zakończył doczesne życie 28 Października*, Kraków 1872, [druk ulotny]. Wydanie polskie w Kujawsko-Pomorskiej Bibliotece Cyfrowej, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/13601?language=en> (dostęp: 7 XI 2023 r.).

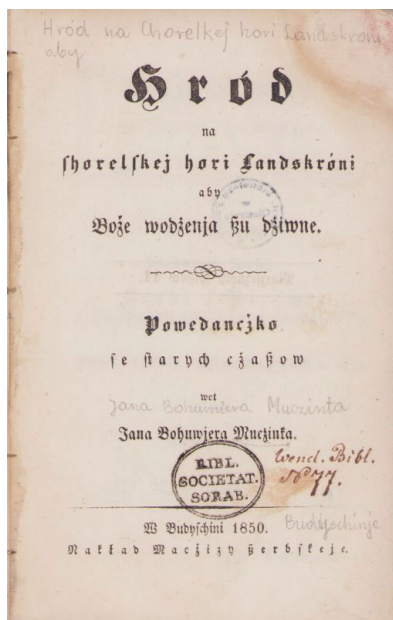
¹⁰⁵ Henryk Wieniawski (1853–1880) – polski kompozytor, skrzypek i pedagog. Zob. – W.J. Reiss, *Wieniawski*, Kraków 1977.

¹⁰⁶ WBPO, sygn. 094-004191-01.

¹⁰⁷ Michael Georg Haller (1840–1915) – niemiecki kompozytor, twórca muzyki kościelnej i chóralnej. Zob. – E. Waeltner, *Haller Michael*, w: *Neue Deutsche Biographie* (NDB). Bd. VII, Berlin 1966, s. 555.

¹⁰⁸ WBPO, sygn. 010-061188. Na temat wcześniejszych i późniejszych wydań szerzej pisze: W. Nowak, *Św. Bruno z Kwerfurtu i jego kult w diecezji Warmińskiej*, „Studia Warmińskie” 1982, t. XIX, s. 72–76.

¹⁰⁹ WBPO, sygn. 010-045902; Taras Hryhorowycz Szewczenko (1814–1861) – ukraiński poeta okresu romantyzmu, bohater narodowy Ukrainy. Zob. – *W kręgu ukraińsznawstwa i komunikacji międzykulturowej*, t. 1, red. nauk. Y. Koniw, Olsztyn 2012.

Fot. 15. Jedyny w zbiorach WBP druk XIX-wieczny w języku serbskim: *Hród na Shorelskiej hori Landskróni* [...]. Wydanie współoprawne z: *Virginia Wobrasny se stawisnow a ziwjenja starych Romjanow* z 1861; *Dobra rada sa Ieneho kojzdeho czlowjeka* [...] z 1861

o wzajemnych stosunkach pomiędzy Rosyją a Polską szczególnie zaś za czasów Samozwańców w Rosyji¹¹⁰, zebrane przez Pawła Muchanowa¹¹¹ ukazało się drukiem w 1834 roku w wydawnictwie Semena Selivanovskago. W zbiorach WBP występuje tylko jeden egzemplarz książki w języku serbskim i jest to zbiór opowiadań luźnych z 1850 roku wydany w Budziszynie¹¹².

W zbiorach zabytkowych WBP w Olsztynie znajduje się niewielki zbiór judaików, jednak do kolekcji XIX-wiecznej zaliczyć można tylko hebrajsko-polskie *Hamiśah hwmśey Twrah. Pięcioro Księgi Mojżeszowe* z 1872 roku¹¹³. Ten egzemplarz *Biblii Starego Testamentu* wydany w Wiedniu staraniem British and Foreign Bible Society przygotował do druku Max Letteris¹¹⁴.

¹¹⁰ WBPO, sygn. 010-024999.

¹¹¹ Paweł Aleksandrowicz Muchanow (1797–1872) – rosyjski pułkownik, urzędnik carski w Warszawie, rusyfikador szkolnictwa polskiego. Zob. – *Autentyczne świadectwa o wzajemnych stosunkach pomiędzy Rosyją a Polską szczególnie zaś za czasów Samozwańców w Rosyji*, zebrane i wydane przez Pawła Muchanowa, Wrocław 1840.

¹¹² WBPO, sygn. 010-055441. Egzemplarz zawiera proveniencję: pieczęć Bibl Societat. Sorab.

¹¹³ WBPO, sygn. 010-008392.

¹¹⁴ Meir Halevi (Max) Letteris (1800–1871) – austriacki poeta, tłumacz literatury pięknej, redaktor. Zob. – I. Singer, N. Slouschz, *Letteris Meir Halevi (Max)*, w: *The Jewish Encyclopedia*, t. V, s. 17, <https://jewishencyclopedia.com/article/>

Druki w języku angielskim to dwie odrębne kolekcje. Pierwszą stanowią nuty z końca XIX wieku, głównie do dzieł operowych wielkich kompozytorów: Richarda Wagnera, Feliksa Mendelssohna, Ludwiga van Beethovena, czy Johanna Sebastiana Bacha¹¹⁵, większość wydana w Nowym Jorku nakładem amerykańskiej firmy wydawniczej zajmującej się muzyką klasyczną, założonej przez niemieckiego imigranta Gustava Schirmera w połowie XIX wieku. Druga to powieści i opowiadania angielskie, m.in. Wilkie Collins, Elizabeth Gaskell, Mary Charlotte Yonge, Sarah Grand, George Eliot, Jane Porter, Josepha Conrada, Thomasa Caine¹¹⁶, w większości opublikowane w Lipsku nakładem Bernharda Tauchnitza, a część w wydawnictwach londyńskich.

STAN KONSERWATORSKI I WARUNKI PRZECHOWYWANIA

Do 2018 roku zbiory historyczne Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Olsztynie, w tym druki zwarte i ciągle, kartografia oraz ikonografia przechowywane były w budynku biblioteki usytuowanym w centrum Starego Miasta w Olsztynie, tzw. Starym Ratuszu. Zabytkowy księgozbiór XIX-wieczny gromadzono wówczas w magazynie na najwyższym piętrze biblioteki, tj. poddaszu skrzydła południowego. Pomieszczenia, jakkolwiek wyposażone w system alarmowy na wypadek katastrof, nie spełniały jednak wymagań konserwatorskich. Konieczne było przeprowadzenie badania¹¹⁷ stanu zachowania omawianego księgozbioru, co pozwoliłoby określić kondycję zarówno całej kolekcji, jak i poszczególnych woluminów. Jak pokazały przeprowadzone w 2007 roku obserwacje księgozbioru¹¹⁸, nieprzystosowana przestrzeń, w której panowały niestabilne wartości temperatury i wilgotności powietrza, a także stała ekspozycja na światło dzienne powodowały stale postępujący proces niszczenia zbiorów. Część zasobu, w tym ów najstarszy, przechowywano w zagęszczeniu, na regałach

les/9791-letteris-meir-halevi-max (dostęp: 26 IV 2024 r.)

¹¹⁵ Johann Sebastian Bach (1685–1750), Richard Wagner (1813–1883), Feliks Mendelssohn Bartholdy (1809–1847), Ludwig van Beethoven (1770–1827) – niemieccy kompozytorzy okresu baroku i romantyzmu, wszyscy związani z Lipskiem. Zob. – M. Kurecka, *Dzieje Jana Sebastiana Bacha*, Warszawa 1955; Z. Jachimecki, *Wagner*, Kraków, 1973; K.-H. Köhler, *Mendelssohn Bartholdy*, z niem. przełożył J. Bronowicz, Kraków 1980; A. Czartkowski, *Beethoven: próba portretu duchowego*, Warszawa 2010.

¹¹⁶ Jane Porter (1776–1850), Elizabeth Gaskell (1810–1865), George Eliot właśc. Mary Ann Evans (1819–1880), Wilkie Collins (1824–1889), Charlotte Mary Yonge, (1823–1901), Thomas Henry Hall Caine (1853–1931), Joseph Conrad Korzeniowski (1857–1924), Sarah Grand (1854–1943) – angielscy autorzy literatury popularnej okresu wiktoriańskiego i klasyki przełomu XIX i XX w., propagatorzy zmian społecznych. Zob. – B.M. Puchalska-Dąbrowska, *Literatura angielska*. Cz. 1, *Zarys dziejów*, Białystok 2003.

¹¹⁷ Omawiane zbiory objęła badaniami Katarzyna Kresymon, konserwator o specjalności ochrona skóry i papieru. Analizę stanu zachowania i wstępny raport opracowała w 2007 r. na grupie reprezentacyjnej. Zob. – K. Kresymon, *Stan zachowania 187 woluminów z okresu 1761–1845. Projekt konserwacji zbiorów Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Olsztynie z lat 1761–1900*, dokumentacja Pracowni Konserwatorskiej WBP w Olsztynie, 2017 r. [maszynopis].

¹¹⁸ W celu przeprowadzenia analizy wykorzystano ankietę konserwatorską przygotowaną według założeń tzw. metody stanfordzkiej, czyli statystycznego sposobu oceny stanu zachowania księgozbiorów opracowanego na Uniwersytecie Stanforda w latach 80. XX w. Zob. – W. Sobucki, *Metoda stanfordzka — sposób oceny stanu księgozbiorów*, „Notes Konserwatorski” 1999, vol. 3, s. 50–58.

z płyty wiórowej, emitującej kwaśne czynniki. To niekorzystne dla zbiorów środowisko pogarszały dodatkowo zanieczyszczenia powietrza substancjami stałymi, jak pył uliczny, cząsteczki sadzy i smoły, a także zarodniki grzybów i roślin. Obecny w powietrzu tlenek siarki odpowiedzialny był za przyspieszenie kwasowości. Zbyt wysoka temperatura i niska wilgotność prowadziły z kolei do przesuszenia zbioru, a w efekcie do degradowania papieru, który stawał się wówczas jeszcze bardziej podatny na ataki mikrobiologiczne. Nadmiernie krucha stawała się też skóra na oprawach. Dochodziło więc do łuszczenia się i pęknięcia lica, zmian barwnych, płowienia barwników itp.

Niewystarczająca była również świadomość zagrożeń i wiedza o ochronie zbiorów wśród pracowników, w zasadzie nie aktualizowana od kilku dekad. Częstym źródłem uszkodzeń mechanicznych było zbyt ściśle ułożenie książek na półkach, w wyniku czego bloki książek ulegały stopniowej deformacji. Nieumiejętne wysuwanie książek z półek narażało je na pęknięcia grzbietu, a w skrajnych przypadkach na całkowite oderwanie od oprawy i tym samym zniszczenie konstrukcji książki. Paradoksalnie, stosowane foliowe okładki na książkach, mające za zadanie chronić je, odcinały możliwość swobodnego „oddychania” papieru i skóry, co powodowało przyspieszenie i intensyfikację degradacji wewnątrz książek. Skutki nieprawidłowych sposobów przechowywania oraz udostępniania zbiorów pogłębiały też nieumiejętne naprawy, które w wielu przypadkach doprowadziły do nieodwracalnych zniszczeń (używanie taśm klejących, plastrów, folii). Nieprawidłowo, choć zgodnie z ówczesnie przyjętymi w bibliotekarstwie normami, stosowane były także pieczęcie tuszowe. W przypadku oceny stanu zachowania zbioru XIX-wiecznego należy wziąć także pod uwagę czynniki historyczne. Innowacje okresu rewolucji przemysłowej oraz zmiana surowców stosowanych w produkcji papieru sprawiły, że jako materiał stał się on tańszy i bardziej dostępny, a zatem pozwolił na rozwój wydawniczy i upowszechnienie książki. Jednak zmiany technologiczne już na etapie formowania papieru na sicie maszyny papierniczej, czyli niejako w momencie „narodzin” książki, powodowały skażenie kwasowością i stawały się początkiem procesu jej degradacji¹¹⁹.

Na podstawie przeprowadzonego przez Katarzynę Kresymon badania stanu druków stanowiących próbę reprezentatywną, można było po raz pierwszy zobaczyć ogólny obraz fizycznej strony księgozbioru zabytkowego w WBP w Olsztynie, jak i dostrzec obszary problemowe, a następnie określić plany koniecznych działań konserwatorskich na najbliższe lata. Na obraz ów złożyły się wnioski głównie na temat stanu opraw oraz jakości papieru, a także zniszczeń mechanicznych i mikrobiologicznych woluminów. W drukach XIX-wiecznych dominują oprawy półskórkowe i półpłócienne, w skład zbioru wchodzi jednak wiele książek przeoprawionych, które

¹¹⁹ S. Zyska, *Kwaśny papier. Zagrożenie dla druków XIX i XX wieku*, Katowice 1995; W. Sobucki, *Problematyka ochrony zbiorów z XIX i XX w. o podłożu z papieru*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 3, s. 65–74.

Fot. 16. Przykłady uszkodzeń zbiorów XIX-wiecznych: deformacje pod wpływem wilgoci, mechaniczne uszkodzenia grzbietów, porażenie foxingiem, rozdzarcia, zabrudzenia

nie posiadają oryginalnych opraw i wyklejek. Tylko niewielki procent kolekcji reprezentuje stan zadowalający. Niemal 80% księgozbioru jest w złej lub bardzo złej kondycji. Największy stopień degradacji dotyczy samych opraw, zwłaszcza grzbietów, jednak zniszczenia bloków książkowych i na wyklejkach są równie niepokojące. Całość księgozbioru jest silnie zabrudzona i zakurzona (najczęściej początkowe i końcowe strony). Ponad połowa księgozbioru ma uszkodzenia, np. ubytki, rozdzarcia na narożnikach oraz krawędziach okładek. W co trzeciej książce mocno naruszone zostało połączenie oprawy z blokiem, a w co dziesiątej całkowicie oddzielone. Niemal wszystkie przebadane druki noszą plamy – albo ślady zawilgocenia (zacieki), albo zmiany kolorystyczne innego pochodzenia, np. widoczne w wyklejkach po stosowaniu taśm klejących. Papier w książkach jest bardzo kruchy, pożółkły, a nawet brązowy. Co charakterystyczne dla kolekcji, wiele z woluminów jest porażonych specyficzną chorobą papieru – foxingiem¹²⁰.

¹²⁰ *Foxing* – zjawisko zachodzące na powierzchni papieru objawiające się w postaci drobnych, rdzawych plamek,

Fot. 17. Obecny system przechowywania zabytkowych zbiorów XIX-wiecznych na regałach jednych, otwartych w przestrzeni izolowanej, o kontrolowanych warunkach

Duża część zbioru poddawana była naprawom intrologatorskim, jednak, zdaniem Kresymon, poprzez zastosowanie kwaśnego papieru pakowego jako papieru wyklejkowego, nieodpowiednich zakwaszających papier klejów, taśm klejących, przycinanie oryginalnych krawędzi czy całkowitą wymianę oryginalnej oprawy na nową (często z zastosowaniem złej jakości kwaśnych materiałów), wprowadzone zmiany powodują dalsze procesy niszczenia. Warto dodać, że inne uszkodzenia mikrobiologiczne, jak i te spowodowane przez owady, obejmują niewielki procent zniszczeń badanego księgozbioru (co wcześniej stanowiło poważny problem w przypadku starych druków, gdzie gołym okiem widoczne są otwory wylotowe i korytarze)¹²¹.

Pod koniec 2018 roku zbiory XIX-wieczne zostały przeniesione z poddasza w Starym Ratuszu do magazynu w nowo wybudowanym budynku Wojewódzkiej

gęsto usianych na kartach, najczęściej na brzegach książek, w obszarach słabo zadrukowanych. W miejscach plam papier jest silnie zniszczony. W powstawaniu *foxingów* główny udział mają drobnoustroje, m.in. promieniowce. Zob. – A.B. Strzelczyk, J. Karbowska, *Specyficzne zniszczenia papieru – foxing i puszysta destrukcja*, „Ochrona Zabytków” 1995, t. XLVIII, nr 2, s. 197–205; A.B. Strzelczyk, J. Karbowska-Berent, *Drobnoustroje i owady niszczące zabytki i ich zwalczanie*, Toruń 2004.

¹²¹ Por. K. Kresymon, *Stan zachowania starych druków Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Olsztynie*, w: *Zabytkowe zbiory biblioteczne w województwie warmińsko-mazurskim. Stan zachowania*, red. Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, D. Konieczna, A. Romulewicz, Olsztyn 2015, s. 162–168.

Fot. 18. Wzorcowe warunki przechowywania starych druków.

Biblioteki Publicznej w Olsztynie przy ulicy 1 Maja 5. Już na etapie projektowania budynku uwzględniono konieczność wydzielenia specjalnych sektorów w celu przechowywania zbiorów zabytkowych, a także pomieszczeń zamkniętych z uwagi na zabezpieczenie kolekcji starych druków. Wraz z rozbudową Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Olsztynie znacząco poprawiły się warunki przechowywania zbiorów zabytkowych. Cała kolekcja znajduje się na otwartych, metalowych regałach przesuwanych. Systematycznie prowadzona jest profilaktyka konserwatorska, długoterminowa kontrola warunków klimatycznych, tj. temperatura powietrza i wilgotność względna, a także kontrola mikrobiologiczna księgozbioru. W sytuacjach alarmowych obiekty poddawane są niezbędnym działaniom mającym na celu zatrzymanie procesów destrukcyjnych oraz sukcesywnie zabezpieczane w opakowaniach ochronnych spełniających określone normy.¹²² Cała przestrzeń magazynowa wyposażona jest w systemy alarmowe (antywłamaniowy i przeciwpożarowy).

¹²² Wymagania określone zostały w rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 20 X 2015 r. (Dz. U. poz. 1743).

O ile wprowadzone konieczne zmiany w zakresie przechowywania księgozbioru zabytkowego w WBP wpłynęły pozytywnie na zatrzymanie wielu czynników degradujących obiekty, o tyle szkody jakie dokonały się w ciągu ubiegłych dekad nadal wymagają naprawy. Kompleksowo zadbane jak dotychczas o kolekcję starych druków, których stan jest stabilny, a zbiory przechowywane w optymalnym środowisku (izolacja od zbiorów nieoczyszczonych, brak ekspozycji na światło, kwasoodporne opakowania indywidualne, urządzenia gwarantujące właściwy poziom jakości powietrza). W przypadku księgozbioru XIX-wiecznego taki zakres prac konserwatorskich dopiero się rozpoczął.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

Autentyczne świadectwa o wzajemnych stosunkach pomiędzy Rosyją a Polską szczególnie zaś za czasów Samozwańców w Rosyi, zebrane i wydane przez Pawła Muchanowa, Wrocław 1840.

Königsberg (Pr.), Schlossteichpromenade, Buch- und Kunsthandlung, Bernhard Teichert [reklama], w: *Ansichten-Album, Königsberg i. Pr. 1892-1897*, Berlin.

Kresynon K., *Stan zachowania 187 woluminów z okresu 1761-1845. Projekt konserwacji zbiorów Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Olsztynie z lat 1761-1900*, dokumentacja Pracowni Konserwatorskiej WBP w Olsztynie, 2017 r. [maszynopis].

Relacje i wspomnienia

Laugier de Cesare, *Włosi w Rosji: pamiętnik włoskiego oficera do służby w historii Rosji, Polski i Włoch w 1812 [tyt. oryg. *Gl'italiani in Russia: memorie di un ufiziale italiano per servire alla storia della Russia, della Polonia e dell'Italia nel 1812*]*, t. 1-4, Florencja 1826-1827.

Sukertowa-Biedrawina E., *Dawno a niedawno. Wspomnienia*, Olsztyn 1965.

Vetulani C., *Pionierzy i zabytki. Wspomnienia*, Olsztyn 1972.

Prasa

Borzestowski W., *Był kiedyś antykwariat przy Grobli, „30 dni”*, 2019, 3.

X. Aleksander Ważyński *Prałat Kapituły Wileńskiej, Doktor Obojga Praw i św. Teologii [...] zakończył doczesne życie 28 Października, Kraków 1872*, [druk ulotny].

Zmarł Dr Antoni Sołoma, 5 „Plus X” 2015, nr 3.

Opracowania

200 Jahre Gebrüder Borntraeger Verlagsbuchhandlung, Berlin, Stuttgart 1990.

Austin L.J., *Paul Bourget: sa vie et son œuvre jusqu'en 1889*, Paris 1940.

Barrère J.-B., *Wiktor Hugo. Człowiek i dzieło*, Warszawa 1968.

Berger K., *Theodor Körner*, Bielefeld 1912.

Biblioteki publiczne na Warmii i Mazurach. Przeszość i teraźniejszość, Olsztyn 1976.

Birkenmajer L.A., *Nicolaus Copernicus. Pt. 1, Studies on Copernicus's works and biographical materials*, Toruń 2023.

Boetticher A., *Die Bau- und Kunstdenkmäler in Ermland*, Königsberg 1894.

Bujko A., Obrębska A., *Historia zapisana w książkach. Znaki własnościowe najwcześniejszych zbiorów (cieszyńskich i łódzkich) Biblioteki Uniwersyteckiej w Olsztynie*, Olsztyn 2019.

Chłosta J., *Więksi i najwięksi. Twórcy kultury niemieckiej z Prus Wschodnich*, Olsztyn 1999.

Chojnacki W., *Wojciech Kętrzyński a Mazury*, Wrocław 1948.

Clive J., *Thomas Babington Macaulay: the shaping of the historian*, Londyn 1973.

- Clouard H., *Alexandre Dumas*, Paris 1955.
- Czartkowski A., *Beethoven: próba portretu duchowego*, Warszawa 2010.
- Doring H., *Christoph Martin Wieland. Eine Biographie*, Berlin 2016.
- Geschichte der Stadtbibliothek zu Königsberg*, red. C. Krollman, Königsberg 1929.
- Grabowski T., *Aleksander Dumas syn i współczesny teatr francuski*, Kraków 1900.
- Henryk Biegeleisen, oprac. Wilhelm Barbasz [et al.]; przedm. poprzedził Juljusz Kleiner, Lwów 1936.
- Hinc Omnia. Zbiory XIX-wieczne. Organizacja, terminologia, metodyka badań, konserwacja*, red. M.M. Kacprzak, J. Talbierska, Warszawa 2021.
- Jachimecki Z., *Wagner*, Kraków, 1973.
- Janion M., *Lucjan Siemieński: poeta romantyczny*, Warszawa 1955.
- Jasiński G., *Ewangelickie zakłady opiekuńcze na Mazurach w drugiej połowie XIX wieku* „Gdański Rocznik Ewangelicki” 2013, Vol. VII.
- Jasiński J., *Ruch trzeźwości na południowej Warmii w połowie XIX wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1977, 3–4.
- Jaskuła R., *Karol Forster: emigracyjny działacz, pisarz i wydawca 1800–1879*, Kraków 2002.
- Józef Ignacy Kraszewski – dziennikarz, redaktor, wydawca, drukarz, red. D. Demianiuk, Romanów 2023.
- Julkowska V., *Historia dla wyobraźni: recepcja i interpretacja pisarstwa historycznego Karola Szajnoch*, Poznań 2010.
- Karl Friedrich Becker's *Weltgeschichte*. 1, Berlin 1824.
- Kociubińska E., *Le dialogue avec le naturalisme dans l'œuvre de Joris-Karl Huysmans : À vau-l' eau – À rebours – Là-bas*, Lublin 2006.
- Koniczna D., *Dzieje olsztyńskich bibliotek*, Olsztyn 2008.
- Kościalkowski S., *Aleksander Zdanowicz (1805–1868): zarys biograficzny*, Wilno 1918.
- Kot W., *Z dziejów kopernikanizmu w filozofii polskiej XIX wieku: Dominik Szulc (1797–1860)*, Poznań 1973.
- Köhler K.-H., *Mendelssohn Bartholdy*, z niem. przełożył J. Bronowicz, Kraków 1980.
- Kurecka M., *Dzieje Jana Sebastiana Bacha*, Warszawa 1955.
- Leleweł interdyscyplinary: badania i recepcja*, red. D. Zawadzka, V. Julkowska, I.H. Pugacewicz, Warszawa 2022.
- Lenz H., *Christian Fürchtegott Gellert als geistlicher Liederdichter*, Mannheim [1979].
- Lohmeyer K., *Max Toeppen*, Königsberg 1894.
- Łapicz C., *Niezwykłe losy pierwszego drukowanego przekładu Koranu na język polski*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2013, 20 (40), 2.
- Łukasz Górnicki i jego czasy, red. B. Noworolska i W. Stec, Białymstok 1993.
- Majchrowski S., *Dickens: opowieść biograficzna*, Warszawa 1984.
- *O Julianie Niemcewicu: opowieść biograficzna*, Warszawa 1982.
- Makowski A., *Metoda krytycznoliteracka Piotra Chmielowskiego*, Warszawa 2001.
- Malo H., *Thiers 1797–1877*, Paris 1932.
- Mauoris A., *Wolter*, przeł. z fr. M. Iwańska-Feliksowa, Kraków 1996.
- Między przeszłością a przyszłością. Książka, biblioteka, informacja naukowa – funkcje społeczne na przestrzeni wieków*, pr. zbior. red. M. Próchnicka i A. Korycińska-Huras, Kraków 2007.
- Morawiec B.M., *Nowy system biblioteczny w chmurze: implementacja Almy w Polsce*, „Biblioteka Publiczna” 2019, nr 7/8.
- Mosakowski M., *Claude Carlotman De Rulhière and his testimony on Catherine II: deconstructing Russian myths in eighteenth-century France*, „Kwartalnik Neofilologiczny” 2020, R. 67, z. 1.
- Neue Deutsche Biographie* (NDB). Band 7, Berlin 1966.
- Nieć G., *Antykwaryat księgarski w Polsce – tradycja i współczesność*, „Rocznik Biblioteki Kraków” 2020, R. IV.
- Nowak W., *Św. Bruno z Kwerfurtu i jego kult w diecezji Warmińskiej*, „Studia Warmińskie”, 1982, t. XIX.
- Nowicki R., *Powojenna ochrona zbiorów bibliotecznych w Polsce w latach 1944–1955. Wybór źródeł*, Bydgoszcz 2013.
- *Rola katowickiej Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych w powojennej ochronie zbiorów bibliotecznych w Polsce*, Bydgoszcz 2015.
- *Zabezpieczanie księgozbiorów po II wojnie światowej w Polsce*, „Napis” 2005, Seria XI.
- Obląg J., *Wykaz polskich druków na Warmii za lata 1800–1939*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1957, 1.
- Olsztyn 1945–2005. Kultura i nauka*, pr. zbior. red. S. Achremczyk i W. Ogrodziński, Olsztyn 2006.
- Pajka S., *Koleinami życia i twórczości Henryka Syski*, Ostrołęka 1985.
- Pociejska M., *Karol Emilian Sieniański : życie i twórczość*, Olsztyn 2016.
- Poeci wyklęci*, red. A. Zawadzki, Kraków 2021.
- Polski Słownik Biograficzny*, t. 47, Warszawa–Kraków 2010.
- Polski Słownik Biograficzny*, t. 50, Warszawa–Kraków 2015.

- Puchalska-Dąbrowska B.M., *Literatura angielska*. Cz. 1, *Zarys dziejów*, Białystok 2003.
- Reiss J.W., *Wieniawski*, Kraków 1977.
- Rocznice kulturalne uchwalone przez Światową Radę Pokoju na rok 1967*, Warszawa, 1967.
- Rosenkranz K., *Geschichte Der Kant'schen Philosophie*, Lipsk 1840.
- Rouré J., *Alphonse Daudet*, Paris 1982.
- Safranski R., *Goethe: życie jako dzieło sztuki: biografia*, Warszawa 2022.
- Smoleński W., Serejski M.H. (oprac.), *Szkoły historyczne w Polsce*, Wrocław 2006.
- Sobucki W., *Metoda stanfordzka — sposób oceny stanu księgozbiorów*, „Notes Konserwatorski”, 1999, 3.
- *Problematyka ochrony zbiorów z XIX i XX w. o podłożu z papieru*, „Ochrona Zabytków” 2008, 3.
- Spemann W., *Kunstlexikon: ein Handbuch für Künstler und Kunstfreunde*, Berlin 1905.
- Starnawski J., *Zwierzyniec Reja jako utwór humanistyczny i reformacyjny*, Łódź 1967.
- Strzelczyk A.B., Karbowska-Berent J., *Drobnoustroje i owady niszczące zabytki i ich zwalczanie*, Toruń 2004.
- *Specyficzne zniszczenia papieru – foxing i puszysta destrukcja*, „Ochrona Zabytków” 1995, t. 48, 2.
- Szmulik Ada, *Spojrzenie na sztukę starożytnych i kategorię piękna w ujęciu Johanna Gottfrieda Herdera (1744–1803) oraz Johanna Joachima Winckelmannna (1717–1768)*, „Saeculum Christianum” 2022, t. XXIX, 1.
- Szulc D., *Życie Mikołaja Kopernika*, Warszawa 1855.
- Szymanowski W., Rogalski L., *Dykcyonarz biograficzno-historyczny czyli Krótkie wspomnienia żywotów ludzi wsławionych cnotą, mądrością, przemysłem, męstwem, wynalazkami, błędami*, Warszawa 1844.
- Voigt J., Schaeffer E. (red.), *Deutsches Hofleben im Zeitalter der Reformation: mit einem Zweifarbendruck und Dreissig Tafeln in Lichtdruck nach alten Vorlagen*, Drezno 1927.
- Vollhardt F., *Gotthold Ephraim Lessing: Epoche und Werk*, Getynga 2018.
- W kręgu ukrainoznawstwa i komunikacji międzykulturowej*, t. 1, red. nauk. Y. Konieva, Olsztyn 2012.
- Wakar A., *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz*, Olsztyn 1956.
- Weber G., *Friedrich Christoph Schlosser, der Historiker: Erinnerungsblätter aus seinem Leben und Wirken; Eine Festschrift zu seiner 100jäh, Geburtstagsfeier am 17. Nov. 1876*, Leipzig; Frankfurt am Main 2022.
- Wernicki J.A., *Leonard Chodźko i jego prace: krótki rys biograficzny i naukowy*, Lwów 1880.
- Władysław Syrokomla: szkice i studia: w dwusetną rocznicę urodzin i sto sześćdziesiątą rocznicę śmierci pisarza*, red. K. Kościewicz, B. Kuryłowicz, H. Sokołowska, Białystok 2022.
- Zabytkowe zbiory biblioteczne w województwie warmińsko-mazurskim. Stan zachowania*, red. Zoja Jaroszewicz-Piersławcew, D. Konieczna, A. Romulewicz, Olsztyn 2015.
- Zarzycki W., *Biskup Adam Naruszewicz luminarz polskiego Oświecenia*, Lublin 1999.
- Zyska S., *Kwaśny papier. Zagrożenie dla druków XIX i XX wieku*, Katowice 1995.
- Żeglińska A., *Archiwalia i stan badań nad historią rodu Finckensteinów*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2004, 1.
- Żydzi wschodniej Polski. Seria V: W kręgu judaizmu*, red. J. Ławski i I.E. Rusek, Białystok 2017.

Źródła internetowe

- Alle Dienstleistungen aus einer Hand* [Wszystkie usługi z jednego źródła] <https://rautenbergdruck.de/ueber-uns/> (dostęp: 23 I 2024 r.).
- Menahem E.O., *The Jewish Encyclopedia*, t. 4 <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/5140-deutsch-emanuel-oscar-menahem> (dostęp: 26 IV 2024 r.).
- Kalendarz Rocznic Regionalnych 2015 Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie - 09.02 - 170 lat temu urodził się Hermann Adalbert Braun* <http://www.muzeum-wegorzewo.pl/oferta/kalendarz-rocznic-regionalnych/krr-2015/> (dostęp: 16 X 2024 r.).
- Letteris Meir Halevi (Max), *The Jewish Encyclopedia*, t. 5 <https://jewishencyclopedia.com/articles/9791-letteris-meir-halevi-max> (dostęp: 26 IV 2024 r.).
- Nicolovius M.F., *Mažosios Lietuvos Enciklopedija* <https://www.mle.lt/straipsniai/matthias-friedrich-nicolovius> (dostęp: 26 IV 2024 r.).

